

Бо чылдың эгезинден бээр республика девискээринге 69 өрттер 3387,6 га арга-арыгга, 4095,1 га арга-арыгга хамаарышпас черлерге болган. Ол өрттерниң 65-и үезинде өжүртүнген. Бо хүннерде республика девискээринде 4 өрттер хып турар.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 54 (16665)

2003 чылдың
МАЙ 15,
четверг

Ат салган шагы 18.30
Садар өртгээ 3 рубль.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Май байырлардары-биле холбаштыр байыр чедириш-киннери ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың адынга келтирилээн. Чамдыктарын мооң адаанда парладывыс.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижинович!

Тиилелгениң 58 чыл ою-биле сеткилдиң ханызындан байыр чедиришкенин хүлээп ап көрүңер.

Ада-чурттуң Улуг дайынының тиилелгелиг дааштаашкыннары шагда-ла динмиреп эрте берген, ынчалзажок бистиң Төрээн чуртувустуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалаан маадырлык чорук чоннуң сагыш-сеткилинге кезээде артар. Бүгү-ле шылгалдаларны көргөн, шыдажып эрткен болгаш эрткен чүс чылдың эң-не кадыг-дошкун тулчуушкуннарынга тиилээн бүгү-ле кижилер уттундурбас. Бистиң солдадывыстың өлүм чок маадырлык чоруунга алдар кылдыр кывыскан от кезээде хып турар болзун.

Силерге тайбыңны, аас-кежиин, Россияның чаагай чоруу дээш чедиришкенин күзедим.

Россия Федерациязының Президентизи В.ПУТИН.

***

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижинович!

Тиилелге хүнү-биле сеткилдиң ханызындан байыр чедиришкенин хүлээп ап көрүңер! Бистиң чонувустуң өндүр маадырлык чоруу эрес-дидим чоруктуң, ат-алдарның болгаш угаан-бодалдың эгээртинмес байлааның чайыннанчак үлегер-чижээ болгаш болуп артар-даа. Россияның кежик-чолу болгаш келир үези дээш Силерниң ажил-чорудулганарга ол күштүң база хей-аыттын узуп төттүмөс үнер дөзү болзун! Силерге болгаш Силерниң чоок кижилеринерге чаагай кадыкшылды, аас-кежиин болгаш чаагай чорукту күзедим!

Күрүне Думазының Даргазы Г.СЕЛЕЗНЕВ.

***

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижинович!

Ада-чурттуң Улуг дайыныга Тиилелгениң хүнү-биле сеткилдин ханызындан байыр чедиришкенин хүлээп ап көрүңер. Силерге болгаш Силерниң чоок кижилеринерге сеткилим ханызындан быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, Ада-чуртка бараан болурунга чаагай кежикти база чедиришкенин күзедим.

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүну С.ПУГАЧЕВ.

***

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижинович!

Өндүр байырлар – Тиилелге хүнү-биле Силерге сеткилим ханызындан байыр чедирип олур мен! Россиянарга бо хүн онзагай, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чоннуң маадырлык чоруунуң дугайында чырыткылык сактыышкынны бодунда ол сиңирген, национал чоргааралдың болгаш Төрээн чурттуң өндүр чаагайының демдээ болу берген.

Силерге кадыкшылды, аас-кежиин болгаш чедиришкениң ажил-чорудулганы күзедим.

РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязының даргазы А.ВЕШНЯКОВ.

***

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижинович!

Улуг болгаш чырыткылык байырлар – Тиилелге хүнү-биле сеткилдиң ханызындан байыр чедиришкенин хүлээп ап көрүңер. Силерге, Силерниң төрелдеринерге болгаш чоок кижилеринерге кадыкшылды, аас-кежиин, чаагай кежик-чолду, тайбыңны болгаш өктөрелди, бистиң Төрээн чуртувустуң чаагай чоруу дээш Силерниң буянның күш-ажылыңарга улуг чедиришкенин күзедим.

Хүндүлел-биле,

Сибирьниң шериг округунуң шериглериниң коман-дылакчызы генерал-полковник Н.МАКАРОВ.

Эргим өңүктөр!

Тыва Республиканың Чазак Россияның Уруглар фондузунуң республика салбырынга оон тургустунган хүнүнден 15 чылы-биле байыр чедирип тур. Ол үе дургузунда Уруглар фондузу дыка хей-чаагай херектерни кылган: хей-ниити эгелээшкени-герге үндөзилеп ажилдавы-шаан, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга, аарыг-човулаңга туттурган уругларга социал дуза көргүзеринче угланган ачы-буян акцияла-рының доктаамал организа-кчызы база эгелекчизи болуп келген. Фондунуң ыңдыг чаагай сорулгазын езугаар кедээ черлерден уругларга «Арлеки-

УРУГЛАР ФОНДУЗУНУҢ 15 ЧЫЛЫ-БИЛЕ

но» уруглар лагери тургустунган. Фондунуң баштаар чери дузалал ажил-агыын организастан шыдаан, «Арлекино» кафега аш-чем продуктуларын ол бүдүрүп турар, чединмес хандырылгалыг өг-бүлелерниң уругларын дүштеки изиг чем-биле ында хандырып турар.

Уруглар фондузу болза социал чөпшээржилгени чедип алырының херээнге, уругларның эргелерин камгалаарынга улуг рольду ойнап турар. Бодунуң хөгжүлдөзүнге оон социал ажылы ачы-буян чедиреринден социал камгалалдың күрүнеден организастанган системазынга

чедир янзы-бүрү хевирлерлиг ажилдарлыг апарган, хей-ниитиниң ачы-буян чедирил-гезин ол база дүүштүрүп турар, ында кол-ла черни Россияның Уруглар фондузунуң республика салбыры ээлеп турар. Уруглар фондузу «Тываның уруглары», «Салым-чаянныг уруглар», «Чайгы дыштанылга» болгаш өске-даа ыңдыг янзылыг чазак программаларын боттанды-рарынга идепкейлиг киржип турар. Ол ышкаш «Дүрген социал дуза», «Уруглар туберку-лезу», «Инвалид уруглар», «Аныяк талант», «Уруглар библиоте-казы» дээн ышкаш боттарының

ыңдыг программаларын ажилдап кылган.

Россияның Уруглар фондузу-нуң Тыва салбыры социал дуза хереглеп турар уругларны кичээнге чок кагбайн турар, өскүс уруглар, инвалид уруглар, чединмес хандырылгалыг өг-бүлелерниң уруг-дары ыңдыг сагыш салышкынны медресеп

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.КОНГАР.

Ол ышкаш Уруглар фондузунуң республика салбырының коллективинге байыр чедиришкенин К.И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказының коллективи, ТР-ниң культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле сайыды Э.Данзын чоруткан.

Селектор хурал

Хүн айтырыында: УРУГЛАРНЫҢ ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГАЗЫ

Уругларның чайгы дыштанылганын чөп ажыглаары, кадыкшылдын быжыглаары — күрүнең кичээнгеинде турар база бир кол социал айтырылгарны бирээзи. Ынчангаш чайгы дыштанылга талазы-биле чер-черлерде белеткел кандыгыл дээрзин

сайгарган селектор хурал май 13-те болуп эрткен. Ук хуралды РФ-тиң Президентизи-ниң социал политика талазы-биле оралакчызы Галина Николаевна КАРЕЛОВА удуртуп эрттирген.

Галина Николаевна Россия-ның келир үези, уругларның дараазында өөредилге чылынга белеткели, оларның чайгы үеде кайы хире дыштанып, кадын быжыглап алганындан хамаар-жыр дээрзин чугаалааш, бо чылын ол талазы-биле ажилдың статусун көдүрүп, бедик дең-нелге эрттирериниң чугулазын айыткан. Эрткен чылын 2 млн. хире элээдилерни ниитилелге болгаш боттарынга ажыктыг болуру-биле ажил-биле хан-дырганының түңнелинде, хай-гаарал чок, чер кезип тояап чо-руур уругларның саны эвээ-жээн. 2002 чылда Самара, Пен-за, Кемерово, Иркутск облас-тары, Северная Алания, Алтай, Бурятия, Ханты-Мансы респу-бликалар уругларның чайгы дыштанылганын эки органи-застан, бүгү-ле аргаларны ажы-лап эки ажилдааны дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Уруглар дыштанылганының

акшаландырышыны кичээ-гейде турарын, оон кол өзээн Социал камгаладылга фондузу чорударын, федералдыг бюд-жеттен, Президентиниң курла-выр фондузундан база көрдүн-генин, оон ыңай бо чылын бир дугаар инвалид уруглар бажың-нарын септээри-биле тускай акшаландырышкын көрдүн-генин чугаалаан. Бо чылын чамдык регионнарда акшаландырыш-кынның үлүү хей болур, арткан-

нары шуптузунга дең үлээр дээрзинге идегеп олурбайн, боттары болдунар аргаларны ажыглап, бай-шыырак, орул-галыг организацияларны эви-лелдеп, демниг ажилдаарын дыңнаткан. Галина Николаевна чугаазын төндүрүп тура, бо чылын база өскүс уругларны, хей ажы-төлдүг чединмес өг-бүлелерден, инвалид уругларны ыяап-ла хаара тудуп, кудумчуда чер кезип тояап чоруур уруг-ларже кичээнгеини углап, оларга тускайжыткан лагерь-лерни ажыдарын база бо чылын дыштаныр уругларның санын эрткен чылдындан эвээ-жетпейн, харын көвүдөдериң, аңгы-аңгы хевирнин лагерь-лерин ам-даа ажыдарын, ведомстволар аразының комис-сиязы, тус черде ажилчын бөлүктөр бүгү лагерьлерге чедип, оларның санитар-эпиде-миологтуг байдалын, өртке удур айыыл чок чоруур хынаа-рын дааскан.

(Уланчызы 3-кү арында).

Сергей АРЕНИН: «СИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИЦЕР БИСКЕ УЛУГ УЖУР-ДУЗАЛЫГ»

«Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның редакцияларында республиканың иштики черектер сайыды Сергей Аренин-биле дорт харылзаа шугумун организаастап эрттирген. Бир шактың дургузунда Тываның чурттакчылары ширин генерал-биле чаңгыс-чаңгыс чугаалажыр, сайыттың харыялап турар айтырыгларының иштинге сеткил-сагыжын өйүп чоруур айтырыгларын салыр аргалыг болганнар. Телефон дамчыштыр салдынган айтырыгларның барык чартык кезин ИХЯ-ның салбырларында ажылдап турар ажылдакчыларга онаажыр, олар кол нурузунда иштики черектер органнының ажыл-ижи-биле холбашкан. Ажылдакчыларның тургускан айтырыгларын шийтирлээри-биле ол-ла дораан тодаргай хемчеглерни ап эгелээнин маңаа демдеглээри чугула. Республиканың чурттакчыларының көдүрген чидиг айтырыгларына хамаарыштыр тода болгаш чиге айтырышкынарны Сергей Петрович ИХЯ-ның парлалга албанының начальниги Далаа Дан-Сюрюнге берип олурду.

Алдынай Саая:

— Мал оору-биле демисел чорудар тускай мергежилди шагдаа кадрларны белеткеп турар бе? Белеткеп турар болза, оларны кайда өөредип турарыт?

— Ийе, белеткеп турар. Бо хүннерде ИХЯ-ның Омскиде дээди школазында бистиң 25 оолдарымыс өөренип турар — курс бүрүзүнде 5-8 кижии. Бо чылдын ынаар база 8 кижини өөредип чорудар бис. Доозуп келгеш, олар кеземче ителгезиниң оор черектер, ооң иштинде мал оору истээр специалистер болурлар. Ындыг специалистерни чүтле Омскиде белеткеп турар. Оон аңгыда бис Барнаулдун дээди школазының болгаш Красноярскиде Сибирьниң институтунун удуртулгазындан бистиң курсантыларымыска мал оору-биле демисел талазы-биле лекцияларны номчуп бээрин билээм бис.

Тываның шагдаа ажылдакчыларын арга-дуржулга солчуру-биле Моолче чорударын планнап турар бис, ында мал оору-биле демисел кончуг бедик деңгелде, чүге дизе мал оору кожавыста чуртта эң негээрөгей кем-херек үлгүдишкени болуп турар. Чоокта чаа моол полицияның удуртулгазы-биле ужуражышкыны эрттирдим, олар бистиң ажылдакчыларымыска лекциялар курузун номчуп бээр азааннар.

Виктория Ондар, Каа-Хем суур:

— Мээң дунмам Чечен

Республиканың Ханкалага албан-хүлээлгезин эрттирген, чоокку хүннерде аал-оранынче чаныш кээр ужуругу кижии...

— Дунмаарны меңээ эк-келинер, дораан-на ажылга хүлээп алыр мен.

— Силерниң бодуңарга бе?

— Ийе, меңээ кирип келзин. Мээң телефонум дугаарын бижип алыңар — 1-18-24. Манап артым.

Светлана Сарыглар:

— Уруум экономика болгаш эрге-хоойлу техникумун дооскан, мергежилниң аайы-биле ийи чыл улай ажыл тыппайн тур. ИХЯ-га чаңгыс эвес удаа барып чордусуң, ыңчалза-даа ажылга хүлээп алырыңдан ойталаар боор-дур.

— Аргалыг-ла болза херээжен улусту ажылга хүлээп албазын кызыдып турар бис. Чүгөл? Ашакка барып алырлардыр. Бойдустан чалаганы-биле херээжен кижии чүнү-даа мур-нунда өг-бүлени, ажыл-төлү дээш сагыш човаар, а бистиң албанымыс дүн-хүн чок ажылдыг-ла болгай. Дүнеки дежурныйлаашкынче херээжен кижини чааскаандырзын чорудупкаш, чүнү бодап олурарыт, харын оларның боттарын камгалаар апаар. Ындыг-даа бол, уруунар меңээ кире дүшсүн, чүнү кылып болурун боданып көөр бис, бисте назы четпезеннер-биле ажылдаар салбырда кижилер чедишпейн турар.

Алексей Донга:

— 2002 чылдың февраль 23-те Чаа-Хөл кожунунуң ис-

телге изоляторундан хоругдаттырган кижии десе берген. Ол дугайын ИХЯ-га дыңнатпаан, ыңчалзажок бо талазы-биле албан езузунуң хыналдазын чорудуп турду. Буруулук кижилерге хамаарыштыр кандыг хемчег алдынганыт?

— Маңаа хамаарыштыр сайгарылганы чорудар мен.

Телефон-биле чугааның соонда Сергей Аренин ИХЯ-ның парлалга албанының начальнигинге чугаалай-дыр:

— Бижип ал: Чаа-Хөлге хоругдаттырган кижии дескен, кандыг хемчеглер алдынганын тодарат.

Коновалов, Кызыл хоорай:

— Менде мындыг айтырыг бар ийи. Саан артыңдан Тываже ийи-ле орук кирген-дир, оларның кайызында-даа милицияның доскуул черлери бар, ыңдыг болганда, республикаже «солагай» спирт кайыын кирип турарыт?

— Доктаамал ажылдап турар чаңгыс доскуул черлиг бис, ол дээрге «Шивилиг»-дир. «Ак» постузун ам-даа тудуп турар, бо айда ону ажылга кириер бис. Ону оюп эртинмес черге тургузар бис. Харалаан, «Шивилигни» оюп эрте бээр черлер бар, ыңдыг черлерде оруктарны машина-балгат эртпес кылдыр үрегдээр деп турар бис.

Спиртти чажырып эрттирине милицияның чамдык ажылдакчылары болгаш албандукалдык кижилер киржиптелиг деп фактылар бар. Ындыг чүүлдү болдурбазы-биле болур-чугуур хемчеглерни ап чорудуп эгелзэн. Контрабандистер болган-чок-ла кажар аргалар ажылга, «бараанын» яңзы-бүрү саваларга чажырып алган болур, мындыг байдалдарда спиртти илередип тывары чүдөн берге. Чоокта чаа лапша-биле базырып каан чораан 5 тонна спиртти хавырдымыс. А бо чылдын үш айларының дургузунда ниитизи-биле 100 тонна спиртти хавырган. Бо сандуңден 1 млн. долларга водканы бүдүрүп болур. Оон аңгыда еске регионнарда коллегаларымыс-биле база харылзажып турар бис: чоокта чаа Красноярскини милиция ажылдакчылары Даг-Алтай таварыштыр Тываже кел чораан цистерна ишти спиртти туткан.

Бо талазы-биле демиселди

Дорт харылзаа

күштөлдирзежок, «солагай» спирттиң дегерезин тудуп, хавырып күш четтикпейн турар бис. Ук демисел «технар»-биле эвес, а ооң-биле байып ап турар кижилер-биле чоруп турар.

«Шын» солунунуң ажылдакчызы:

— Мээң дунмам эзириктер сергедир черге ажылдап турган, үр үеде шалың акшазын төлөвейн кээрге, оон үнүп алган. Эске салбырга катап тургустунуп ал болур бе?

— Сергедир черни хаар деп дужаал үнген. Ону муниципалдыг тургузуларның күсели-биле тудуп турар. Кызылга ол херек болганда, хоорай чагыргазы ону тудуп турар. Дунмаанар меңээ чедип келзин, ону ажылга катап тургускаш, эки салбырга быжылап каар бис. Бисте ОМОНда, ведомстводан дашкаар камгалап черинде хостуг черлер бар.

Кызыл хоорайның чурттакчызы:

— Милиция ажылдакчылары орукта ужулгалган чыгылаар азы хөй-ниитиниң чурумун үрөп турар бомжуларны херекке албас, ооң орнунга эки кеттинген, бодавыеже, акшатогериктиг сербээ эзирик кижилерни дораан-на сегирип алырын кижии бо-ла эскерер-дир. Сергедир чер эмнелге албан чериден «оругга сөгөр бажыңче» хуулганы ол бе?

— Ындыг чүүл окта таарышпас чүүл-дур. ИХЯ-ның структуразында боттун айыыл чок чорук албаны бар: бир эвес улустарны кевин-херекчок черге тудуп, олардан акша негеп, мөлчүп ап турар ажылдакчыны илереткен болза, ону кеземче харысалгазынга онаар. Оон аңгыда Кызылдың эзириктер сергедир чери эмнелге албан черинге

бичии-даа демейлешпес деп чүүл-биле бүрүн чөпшээрэжир мен, бөгүн ында байдал канчаар-даа аажок нарын. Ону хоорайның барыын талазынче көжүрерин шийтирлээни, амгы үеде оон оран-савазында септелге ажылдары чоруттунуп турар.

Бомжуларга хамаарыштыр. Бо айтырыгны Чазак шийтирлеп каапкан: чоокку үеде хоначалар бажынын, өскээр чугаалаарга, бомжулар хонар черни ажылдалга кириер. Моон мурнунда чылдарда ИХЯ-ның системазынга ыңдыг кижилерни хүлээп, хуваар чер турган, аңаа бомжуларны 30 хонуктуң дургузунда тудуп, чундуруп, араганың салдарындан үндүрүп турган. Ам ыңдыг эвес апарган, ол хүлээлгелерни Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының харыялаар айтырыгларынче дамчыдып берип-кен.

Римма Монгуш:

— Мээң өскүс дунмам Кызылдың юридиктиг лицейинде өөренип турар. Ол черин ИХЯ харыялап турар дээрин шын бе? Ук өөредилге черин шериг-життинген деп санаар боор чүве бе?

— Бо өөредилге черин Өөредилге яамызы харыялап турар, ону кадет өөредилге чери деп санаар. Устав езугаар ооң кижизиттиричилериниң формазы шериг хепке чоок, ооң чамдык чүүлдерин шеригжиткен. Бисте аас-биле дугуржулга бар, аңаа дүүштүр алдыга, лицей дооскан оолдарны ИХЯ системазының талазы-биле улаштыр өөредип чорудуп турар. Өскээр чугаалаарга, күзелдиг кижилер Россия ИХЯ-зының дээди өөредилге черлеринче дужаап кирип болурлар.

(Уланчызы 8-ки арыңда).

2003 чылдың апрель 27-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттарының катап база немелде соңгулдаларының ниити түңнелдерин үндүрер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2003 чылдың май 8 № 145/777 Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлужунуң 59 чүүлүнүн I пунктузунга, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлужунуң 59 чүүлүнүн I пунктузунга дүүштүр база Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының катап база немелде соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында девискээр соңгулда комиссияларының № 1 протоколдарында үндээлээш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Бии-Хемниң чаңгыс мандаттыг №22 соңгулда округунга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатының катап соңгулдаларын болган болгаш күштүг деп санаар, соңгулдаларга соңгукчуларның

даңзызынга кирген соңгукчуларның 43,21 хуузу киришкен.

2. Тээлиниң чаңгыс мандаттыг № 51 соңгулда округунга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутатының немелде соңгулдаларын болган болгаш күштүг деп санаар, соңгулдаларга соңгукчуларның даңзызынга кирген соңгукчуларның 63,70 хуузу киришкен.

3. Тожунун чаңгыс мандаттыг №27 соңгулда округунга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатының катап соңгулдаларын болбаан деп санаар, соңгулдаларга соңгукчуларның даңзызынга кирген соңгукчуларның 36,38 хуузу киришкен.

4. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының катап соңгулдаларын соңгукчуларның соңгулдаларга 43 хуудан эвээжи киришкен чаңгыс мандаттыг дараазында соңгулда округтарынга болбаан деп санаар:

Большинный № 90 – 42,77 хуу,

Западный № 91 – 33,24 хуу,

Центральный № 92 – 36,32 хуу.

5. Бии-Хемниң чаңгыс мандаттыг №22 соңгулда округунга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатының катап соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкына киришкен соңгукчуларның бадылаашкынының 50 ажыг хуузуң бүрүткеткен кандидаттарның чаңгызы-даа албаан деп доктаадыр. Соңгукчуларның эң хөй бадылаашкынын алган дараазында кандидаттар катап бадылаашкына киржир:

Кривопуск Сергей Васильевич – 19,52 хуу,

Ховалыг Дамдынчап Биче-оолович – 38,44 хуу.

6. Бадылаашкына киришкен соңгукчуларның бадылаашкынының 50 ажыг хуузуң Тээлиниң чаңгыс мандаттыг №81 соңгулда округунга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутатының немелде соңгулдаларының талазы-биле бүрүткеткен кандидаттарның чаңгызы-даа албаан деп доктаадыр. Соңгулдаларга соңгукчуларның бадылаашкынының эң хөй бадылаашкынын алган дараазында кандидаттар катап бадылаашкына киржир:

Ооржак Светлана Чимит-ооловна – 21,06 хуу,

Сарыглар Хорагай Николаевна – 33,04 хуу.

7. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы

Ш. Ч. МОНГУШ

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары

Л. Б. КАРА-САЛ

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРНЫ САЙГАРГАН

● Тыва Республиканың Чазааның май 13-те болуп эрткен ээлчеглиг хуралына бир дугаарында 2003 чылдың январь-апрель айларында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлденин түннелдеринин дугайында айтырыгны чугаалашкан. ТР-ниң экономика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар С.Н.Сапова илеткелинге бо чылдың эрткен дөрт айында республиканың экономиказы хөгжүүрү уламчылаанын, үлетпүр продукциязын бүдүреринин хемчээли өскенин демдеглээн. Үлетпүр продукциязын хемчээли 416,4 млн. рубль, эрткен чылдың бо үезинден 26,0 млн. рубль өзүлдеги болган. Бүдүрүп турар үлетпүр продукциязынын 56 хевиринин үжен биринин санын көвүдеткен. Оларга алдын, даг-дүгү, хөмүр-даш казып тывары, хлеб, хлеб-булочка, макарон, кондитер кылыгылары болгаш өскөлдөр-даа хамааржыр. Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, 14 бүдүрүлгө бүдүрүлгө хемчээлин өстүргөн. Оон-биле чергелештир бүдүрүлгелеринин ажил-чорудулгазында четпестерни илеткелчи айткан, 7 бүдүрүлгө эрткен ол үезинде бүдүрүлгө хемчээлин кудулаткан болган.

Көдээ ажил-агыйның бүгү хевиринин ажил-агыйлары бо чылдың дөрт айында 280,5 млн. рубльдин продукциязын бүдүргөн. Май 1-ниң медээзин езугаар алырга, куш биле теvedен ангыда, шупту малдың баш саны өскенин хуралга эки деп демдеглээн. Республикада часкы хову ажилдары кидин түлүк чоруп турар. 4149 тонна тараа культуларының үезинин сөөртүп алган. Май 12-ге чедир 850 га черде тарааны чашкан.

Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак эрткен Чазак хуралына ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының сайыды Н.Б.Алдачиге берген даалгаларын канчаар күүсеткенин айтырган. Республиканың аш-чөм болбаазырадыр бүдүрүлгелеринин ажилы экижидер дээш тодаргай хемчеглерни алганын сайыт чугаалаан. Ындыгдаа болза, эт комбинаты продукция ам-даа берейн турарын четпес деп санаан. ТР-ниң Күрүне чагы эргелеп-башкара талазы-биле яамының сайыды Л.С.Монгушка тус чернин бараан бүдүрүкчүлеринге деткимче көргүзөр даалганы берген турган. Ону амыдыралга боттандыра дээш чамдык ажилдары кылганын сайыт дыңаткан. Ынчалза-даа даалганы чедир күүсетпээнин хуралга демдеглээн.

● Ш.Д.Ооржак чугаалашкан айтырыгның түннелин үндүрүп тура, бо чылдың эрткен дөрт айында республиканың ишчилери улуг ажил-херекти бүдүргенин айткан. Кол кичээлгеини үлетпүр бүдүрүлгелеринин ажилы экижидеринче, четпестерни кыска хуусаада эдеринче, 2003 чылдың берген онаалдаларын күүседиринче угландырган.

● 2003 чылдың январь-апрель айларында Тыва Республиканың бюджетинин күүселдезинин түннелдеринин дугайында илеткелди ТР-ниң Саң-хөө яамызының сайыдының оралакчызы Н.Т.Салчак кылган. Бюджеттин орулга талазы-биле кезээн 1674,7 млн. рубльге, чарыгалын 1593 млн. рубльге күүсеткен. Бодунун орулгазын 100 хуу күүсеткен азы 261 млн. рубльди кирип алган. Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, 1,4 хуу өзүлдеги болган. Ындыгдаа болза элээн каш үндүрүлгелерни чыырын хандырып шыдаваанын республика

бюджетинге 26,5 млн. рубльди чедир кирип албаан. Оон чылдагааны чүде болганын хуралга тодаргайлаан. Чазак кезинде ТР-ниң бодунун орулгазын көвүдетиринче кол сагышты салган. Орулга кирип алыр даалганын күүсетпээн алды кожунунун, Кызыл хоорайның байдалын өөренип, эки хынап көөрүн, ылаңгыя Кызылче кичээлгеини салырын хуралга дугурушкан.

● Бо чылдың эрткен дөрт айларында республикада кем-херек үүлгедирининин байдалын хуралга чугаалажып көргөн. 2003 чылдың эрткен үезинде 2815 кем-херек үүлгедирининин бүрүткеттинген, эрткен чылдың бо үезинден 4,2 хуу эвээш. Онза аар кем-херек үүлгедирининин, өжөгөрөөн кижилерни өлүрери, кемдээш-кинге таварыштыгары, үптээш-кин, күштээш-кин, бажыңнар болгаш мал оорлаары элээн кызырылган. Кудумчуларга, хөй-ниити черлеринге кем-херек үүлгедирининин саны эвээжээн. ТР-ниң Иштики херектер яамызы бодунун ажил-чорудулгазын идепкейжиткенинден мындыг чамдык экижилгелер болганын хуралга демдеглээн.

Ындыгдаа болза республикада кем-херек үүлгедирининин ам-даа дүвүрэнчиг болуп артпышаан. Чурттакчы чонунун арагалары дендеп барганындан кем-херектин хөй нуруузун эзирик кижилер үүлгедип турарын ТР-ниң Иштики херектер яамызының сайыды, генерал-майор С.П.Аренин чугаазына айткан. Мээ-медерелин оскундур эзирип алган төлөп чок улустар хамаатыларны өлүрүп, күштеп, аар кемдээш-кинге таварыштырып, өске-даа кем-херекти үүлгедип турар. Ынчангаш арагалаш-кынага удур дээштиг хемчегни чорударын сайыт чугула деп санаан. Назы четпестер-биле башкылар, ада-иелер ажилды суларатканындан оларның кем-херек үүлгедирининин көвүдээн, дүвүрэнчиг байдалды тургускан. Мону болдурбазы-биле оларның хайгааралын күштелдирерин саналдаан. Сумулар, кожунуннар чагыргалары шагдаа органның ажилдакчыларына боттут дузаны, деткимчени көргүспейн келгенин шүгүмчүлээн.

Ш.Д.Ооржак республиканың девискээринге кем-херек үүлгедиринининин чавырылдырып, эвээжедирде чүнү моон сонгаар кылырынга доктааган. Чазак Даргазының Айыткалының алды дугаар кезээнде айткан сорулгаларны канчаар күүседип турарын хынаар хыналда шактарын эрттирер даалганы Д.-С.Б.Яндакка берген.

● Республикада бо чылдың эрткен үш айында арагадан 102 кижжи хораннаны өлгөн, эрткен чылдың бо үезинден 26 хуу көвүдээн. Кызыл хоорайда, Каа-Хем, Кызыл кожуннарда хөй кижжи амы-тынын чарылган. Оларның хөй нуруузун күш-ажыл кылып шыдаар назылыг кижилер болуп турар. Шынары багай арага аймаан чажыды-биле республикаже сөөртүп кирип, оларны сайгарып турары-биле демиселди күштелдирерин, чон ортузунга араганын хоразыны, кижинин амыдыралына чедирер оон багай уржуктарының дугайында тайылбыр ажилын доктаамал чорударын хуралга чугула деп санаан.

Чазак хуралына ниитизи-биле үжен хире айтырыгны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутатына Тээли № 51 сонгулда округундан кандидат Хорагай Николаевна САРЫГЛАР

Бай-Тайга кожунунун Тээли суурга 1963 чылдың октябрь 7-де хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Өг-бүлениң ийи дугаар уруу.

Тээлиниң №2 ортумак школазына 1972 чылда өөренип киргеш, Бай-Тал ортумак школазын 1981 чылда чедишкенин дооскан. Школаны дооскан 1982 чылда Красноярск хоорайның кооперативтиг техникумунун бухгалтер салбырына өөренип

киргеш, ону 1984 чылда дооскан. Өөредилгезин дооскаш, Бай-Тайга райпозунга бухгалтер-ревизор албан-дужалга ажилдай берген. Ажилдап келген үелеринде бодунун эки талалары-биле эш-өөрүнүн хүндүткелин чаалап алган. Чонунга хүндүткелдиг, эвилең-ээлдек, биче сеткилдиг. Райпо шугумунга 1996 чылга чедир эки ажилдап келген.

Хорагай Николаевна 1996 чылдан эгелеп, бодунун ажил-ишчи амыдыралын өскерттип, рынок системазының эң-не берге үе-чадазында сайгарлыкчылап ажилдап эгелээн. Ол бо хүннерде Бай-Тайга кожунунда сурагыг сайгарлыкчылап, чонунга ачы-дузаны көргүзүп, Тээли суурда садыг-саймаалыг ажилдап чоруур.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының кандидатының программасы:

♦ кожунунун чурттакчы чонунун эрге-ажыын камгалап, оларның арга-сүмезин хүлээп, чагыгларын херек кырында боттандырып ажилдаарда, Тээлиниң төлээлекчи болгаш күүсекчи бот-башкарылга органны-биле сырый холбаалыг бир демниг кады хөдөлери;

♦ ТР-ниң Чазак Даргазының чыл санында Айыткалы ажил-ишке кол угланышкын кылып алгаш ажилдаары;

♦ назылап кыраан хоочуннарже, инвалидтерже болгаш иешаштарже кол кичээлгеини углаар, чурттакчы чонга социал магадьялалды хандыгары;

♦ хоойлу күүселдезин чедип алыры, корум-чурумну быжыглаары;

♦ амыдыралдың кадык овуру-хевирин — өөредилге, кижизидилге, национал культураны кол кичээлгеинге алыры;

♦ тыва чонунун чаагай

чаңчылдарын, төрөл бөлүктөр-ниң езу-сагылгаларын, сарыг шажынның сайзыралын чедип алыры;

♦ бар-ла турган аргаларны суурнун чурттакчы чонунун амыдыралының деңнелин бедидеринче углаары.

Мээң кол сорулгам:

"Бүтү-ле чүве чонга, чон дээш база катап чонга!"

Чаңгыс чер-чурттугларым, эргим сонгукчулар!

2003 чылдың май 18-те сонгулда участогунга кээп, төлөптий кандидат Хорагай Николаевна Сарыглар дээш, чаңгыс кижжи дег бадылаашкынынарны бээринче кыйгырдывыс.

Деткимчи бөлүк.
(Өртөөн төлөөн).

Хүн айтырымында: УРУГЛАРНЫҢ ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГАЗЫ

(Төңчүзү. Эгези 1-ги
арында).

РФ-тиң Иштики херектер яамызының сайыдының оралакчызы А.А.Чикалин май 20-ден сентябрь 1-ге чедир шагдаа ажилдакчыларының ажилының чурумун тускай режимче киирерин, «Курорт-2003», «Элээдилер-чай» дээн хевирлиг хемчеглер көрдүнгенин, курорт хоорайларга шагдаа ажилдакчыларының ажилын күштелдиреринин, уруглар сөөртүр автобустарның техниктиг байдалын, чолаачыларны хынаарын, оруктарга, лагерлер чоогунга орук демдээн четчелээрин, назы четпээнер-биле ажилдаар инспекторларның база участок шагдаларының ажилын тускай элналдага алырын, оон ыңай элээдилер аразынга наркотиктиг бүдүмелдер тарадыр чүүлдү, назы четпээнерниң кем-херек үүлгедир чоруун илередирин кичээлгеинге алырын дааскан.

РФ-тиң Кадык камгалал яамызының сайыдының оралакчызы О.В.Шарапова эрткен чылын 252 уруглар черин санитар-эпидемиологтук хайгаарал төп-

теринин чөпшээрели чокка ажилканын, уругларның хүнде чиир нормазының рациону чогуур деңнелге дүүшпейн турганындан чаштарның хораннанып турганын демдеглээш, бо чылын ындыг чорукту болдурбазын, лагерлерже хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң уругларын хаара тударын, кадык камгалаар лагерлерже, ылаңгыя көдээ черлерден чаштарның кандыг аарыглардан аарып турарын көрүп тургаш, чорударының чугулазын айткан.

РФ-тиң Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы Болотов чайгы дыштанылга үезинде уругларның айыыл чок чоруунче, тояап чоруур уругларже улуг кичээлгеини салырын база чайгы дыштанылга лагерлеринин кижизидилге ажилына хамаарыштыр программаларны ажилдап кылып, мурнакчы аргадуржулганы солчуп, өөредилги кичээл оюннарлыг слеттарны башкылар аразынга чорударының чугулазын, бо чайын ниитизи-биле 60 хире аңгы-аңгы спартакиада, олимпиада, мөөрейлер болурун, аңаа киржирин сүме-

лээн.

РФ-тиң Саң-хөө яамызының сайыдының оралакчызы Н.С.Максимова, РФ-тиң Социал камгаладылга фондузунун даргазы Ю.А.Косырев база чүве чугаалап сөс алганнар.

Бистиң республикага хамаарыштыр алырга, ТР-ниң Чазак даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.Т.Конгарның дыңнатканы-биле алырга, Күш-ажыл болгаш социал политика, Өөредилге, Иштики херектер яамыларының шугумнары-биле уруглар дыштаныр, Кадык камгалал яамызының хандырылганы-биле кады кошкак уруглар Шира, Белокурихага кадыкшылын быжыктыгар. Океан, Орленок лагерлеринче 210 уруг дыштанып чоруур. Июнь 1-ден эгелеп школа чанының күш-ажыл болгаш дыштанылга лагерлери ажилдап эгелээр. Тожу, Терехел, Каа-Хем, Улуг-Хем, Танды, Чеди-Хөл кожуннарда саргы хөй болуп турарындан дыштанылга хонуктары кызырлы берип болурун Алдын-кыс Темир-ооловна чугаалаан.

Алдыңнай СААЯ.

Кызыл хоорай чагыргазында

ЭРТКЕН НЕДЕЛЯДА

● Кызыл хоорай бюджетинче 5 миллион 251 муң рубльди орулга кылдыр чыып алган. Ол акшадан 2 миллион 150 муң рубльди чурталга-коммунал ажил-агыйларыныче шилчиткен. 1 миллион 6 муң рубльди кадык камгалал болгаш 918 муң рубльди өөредилге шугумнарыныче, 364 муң рубльди культураже, 146 муң рубльди социал адырже шилчиткен. Хоорайның өске-даа организациялары саң-хөө деткимчезин алган. Бюджетче кирген бүгү акшаның 48 хуузу шалың төлөлгезинче

үнгөн.

● Эрткен неделяда Кызыл хоорайга 20 кижжи төрүттүнгөн. Багай чүве — өлгөн кижилеринин саны төрүттүнгеннерден хөй — 30 кижжи болганы.

2 өг-бүлө бүрүткеттинген, а 3 аныяк өг-бүлө "бузулган".

● Хоорай чаагайжыдылганы уламчылавышаан. 2500 ыяш дөзүн садып алыр сорулга салдырган. Оларның чамдызын чуртталга бажыңнарының мурнунда болгаш кудумчуларда олурткан.

● Эрткен неделяда эң кол кылган ажил — Улуг Тиелелге байырларын бедик деңнелге эрттиргени болур. "Эрес-маадырлыг чорук" медальдың эдилекчилери дайын хоочуннарын чагыргага шайлаткан. Бажыңнарында чыдар дайын киржикчилеринге байыр чедирип, белектерин тывыскан.

Хоорайның чагыргазы байырлал хүннеринде бодунун талазындан кылып чорудар ажилдарны багай эвес эрттирген. Дыка хөй культура-массалыг ажилдар болгаш спортчу маргылдаалар эрткен.

Тарылга-2003

СӨӨЛГҮ МЕДЭЭ
ЕЗУГААР АЛЫРГА

Май байырлардары доозулган. Ам республиканың көдээ бараан бүдүрүкчүлөрүнөн кымын машина-трактору тарылга сезонунга белеткеттингенил, кайы кожуунун механизаторлары, сугатчылары шык базарыныкынын доозуп, тарылга шөлдөрүнүн илиртээшкенин үезинде чоруткаш, тарыыр үрезинин эккеп алганыл, олар бо хүннерде тараа үрезининин чаштырылгасын эгелээринге белеткени бергени чугаажок. А чамдык ажил-агыйлар агаар-бойдустан болчашпаан таарымча чок уржуктарына сылдаглап алгаш, сугадын безин төндүрбээнери бар бооп турар. Тарылга кампаниязынын үезинде баш удур алдынар хемчеглерге, бирле дугаарында, кылдырган техниканың чөп ажыглалы, ону ажыглаар черниң шынарлык кылдыр белеткеттингенинден чаштырылганын хуусаазы болгаш күскү дүжүттүн шынары магадылаттынарын билер бис.

2003 чылда республиканың чер ажилдыгыларынын мурнунда күзүн тарааның ниити чылдызындан 25 муң тонна дүжүттү, картофельди 30,4 муң тоннаны, ногаа аймаан 7,7 муң тоннаны, мал чеминге сигени 90 муң тоннаны, кургаг саваның 21 муң база силосту 1,5 муң тоннаны белеткээр деп улуг сорулга салдыган. Бо чылын кожууннарнын көдээ ажил-агый эргелелдеринин берген медээлери-биле чергелештир чакы тарылганы 45 муң гага, ооң иштинде тараа культураларын 40,1 муң гага, картофельди 3,7 муң гага, 945 га черге ногаа культураларын тарыыры көрдүнген. Эрткен чылгы хөй чылдыг сиген шөлү-биле катый ниити тарылганы 50,4 муң гага чорудар азы ол 2002 чылдындан 6 хуу хөй болуп турар. Сугаттыг шөлдүн хемчээли бо чылын 32 муң га болган, аңаа долузубиле картофель, ногаа болгаш мал чеминин культураларын тарыырын планнаан.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый ямызын таварыштыр республиканың 7 ажил-агыйы эң эки сорттун 105 тонна картофель үрезини-биле хандыртынар болгаш кожууннарнын көдээ ажил-агый эргелелдеринин кириген тускай чагыларын езугаар көдээ бараан бүдүрүкчүлери картофель үрезини-биле долу хандырылганы алып. Республиканың үнүш камгалап станциязын таварыштыр ногаа үрезини хереглээн ажил-агыйларга үрезин-биле дузалаар арганы бо чылын тургусканын база онзалап демдеглед болур. Ниитизи-биле 2003 чылдын чакы тарылгазынга көдээниң бараан бүдүрүкчүлери 5600 дөрбелчин метр черде ногааның болгаш 5000 дөрбелчин метрде капустазын олурткан. Чоокта чаа чакы хову ажилдарынга белеткелди кызыгаарлаарынын дугайында болуп эрткен селектор хуралга "2003 чылда Тыва Республиканың эң тергийн ногаажызы, картофель өстүрүкчүзү" деп конкурска белеткениринин дугайында методиктиг тайылбыр берген тускай савырларны ажилдап кылгаш, кожууннарже

чорутканын дыңнаткан. Сөөлгү үеде ногаа, картофель тарыырынче чонну эвилелдеп турары өөрүнчүг. Маңаа хамаарыштыр кожууннарнын көдээ ажил-агыйга хамаарылгалыг специалистеринин киржилгези-биле ажил-агыйнын бүгү хевиринге тарылга технологиязынын талазы-биле семинар-өөредилгелерни организаптап турарын база эки чүүл деп демдеглед болур.

Бо чазын ажил-агыйларнын чакы хову ажилдарын чорударынга ниитизи-биле 821 тонна дизель одаар чүүлү, 14 тонна бензин база янзы-бүрү марканын 38 тонна машина үзү хереглеттинип турар. Ооң ниити түңү 8 миллион рубль. Таарымчалыг өртек-биле ажил-агыйларга кывар-чаар материал айтырыын тывар дээш Көдээ ажил-агый ямызынын "Нефрас" АН-биле чардыган дугуржулгасы чедип алдыган. Ынчалзак бо хүннерде КЧМ сөөртүрү-биле чүгле Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем кожууннарнын төлээлери керээлери чарган. Ол ышкаш тарылга сезонун үе-шаанда чорудары-биле Россиянын "Көдээ ажил-агый банкызынын" Тывада салбырын таварыштыр 9 млн. рубльдин чээлизин үндүргөн.

Сөөлгү медээден алгаш көөргө, бо хүннерде субсидиялыг чээлилерни-чүгле 5 бүдүрүлгө чери алганы илерээн. Мында көдээ бараан бүдүрүкчүлөрүнүн "Көдээ ажил-агый банкызын" таварыштыр чээли акшаларга документилерин долдуруп чадап турарынын кол чылдагаанын оларнын хөй кезинде саң-хөө байдалы банк эргелелдеринин негелделеринге дүшпейн турары-биле тайылбырлап болур. Ынчалзак кожууннарнын көдээ ажил-агый эргелелдеринге чакы хову ажилдарынга көрдүнгөн хөреңгини чогуур сорулгазынга шингээдири-биле база катап көдээ бараан бүдүрүкчүлөрүнүн саң-хөө байдалынын анализин болгаш оларнын ниити даңзыын тургускаш, чээли алыры-биле дарый кириери күзенчиг. А Тыва Республиканың Чазаа кожууннарга бо чылын чакы хову ажилдарын чорударынга 10 млн. рубльдин бюджет чээлизин үндүрүп турар.

Чакы сезон үезинде кол-ла чүве тарылга мурнунда хөзүнүн агротехниктиг болбаазырадылгасын эки чорудуп алыры чугула. Ылаңгыя тараа баштыг бок үнүштүн болгаш өске-даа черлик үнүштерниң дазылындан тура тыртып чок кылбаан шаанда, тарылганы эрте эгелээри күзенчиг эвес дээрзин эрткен практика көргүскен болгай. Химиктиг бүдүмелдерни ажыглап тургаш, тарылга шөлдөрүн чашпанналып үнер бок үнүштерден, хоралакчы курт-кымыскактан, үнүш аарындан эки арыглап алыры чугула. Бо чорукту кылыры үнүштерниң өзүлдезинге, ооң чемиш тыртып өзериңге эки салдарны чедирер болгаш аарыг-аржыкка, хоралакчыларга белен алыспас болур.

Чимисмаа МОНГУШ.

2003 чылда көдээ ажил-агыйнын бараан бүдүрүкчүлөрүнүн мал продукциязын болбаазырадылга бүдүрүлгелеринин сайгарганы дээш республиканың "Аш-чем" деп каттышкан бюджетинин статьязынын талазы-биле акша-хөреңгилерин төлээр ЧУРУМУН бадылаар дугайында

2003 чылдын май 7 № 264 Кызыл хоорай

Республиканың болбаазырадылга үлетпүрүн чогуумчудары база сайзырадыры, көдээ ажил-агый болгаш болбаазырадылга бүдүрүлгелеринин аразынга өртектерниң экономиктиг дең байдалын тудары-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2003 чылда көдээ ажил-агыйнын бараан бүдүрүкчүлөрүнүн мал продукциязын болбаазырадылга бүдүрүлгелеринин сайгарганы дээш республиканың "Аш-чем" деп каттышкан бюджетинин статьязынын талазы-биле акша-хөреңгилерин төлээр чурумун бадылаар (кожуп каан).

2. Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларнын, кожууннарнын чагырга удуртукчуларынга мал

продукциязын дугаар талазы-биле көдээ ажил-агый бараан бүдүрүкчүлөрүнүн болгаш бюджет организацияларынын аразынга күрүне контрактлары (керээлерин) чарып алырын организаастаарын сүмелээр.

3. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солунарга парлаар.

4. Бо доктаалдын күсүлдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазааның Бойдус ажыглалынын болгаш агроулетпүр комплекзинин хөгжүлденин эргелелинге дагыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы
Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдын май 7-де № 264 доктаалы-биле бадылаан

2003 чылда көдээ ажил-агыйнын бараан бүдүрүкчүлөрүнүн мал продукциязын болбаазырадылга бүдүрүлгелеринин сайгарганы дээш республиканың "Аш-чем" деп каттышкан бюджетинин статьязынын талазы-биле акша-хөреңгилерин төлээр ЧУРУМУ

1. Бо Чурум болза көдээ ажил-агыйнын бараан бүдүрүкчүлөрүнүн мал продукциязын (эът, сүт) болбаазырадылга бүдүрүлгелеринин сайгарганы дээш республиканың "Аш-чем" деп каттышкан бюджетинин акша-хөреңгилерин төлээрин тайылбырлап турар.

2. Болбаазырадылга бүдүрүлгелери болза, дугаалдарнын схемаларын (1, 2 капсырылгалар) езугаар продукциянын өртек-үнезинин 50 хуузу хемчээлге баштайгы телевир кылдыр болгаш дугаар турар продукциянын хемчээлинин

дугайында кожууннарнын болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларнын бюджет албан черлерин кириштир республиканың Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларынын, кожууннарнын чагырга удуртукчулары-биле дугуруштунган күрүне контрактзын (керээни) чарып алып.

3. Кожууннарнын көдээ ажил-агый эргелелдери кожуун чагырганын доктаалы-биле бадылаан болбаазырадылга бүдүрүлгелеринге көдээ ажил-агыйнын бараан бүдүрүкчүлөрүнүн мал продукциязынын дугаалдазынын ниити даңзы-

ларын Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызынче квартал санында кириер.

4. Кожууннарнын, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларнын саң-хөө эргелелдери чардыган керээлериң негелделеринин күсүлдезин контролдаар болгаш бюджет албан черлеринге база болбаазырадылга бүдүрүлгелеринге продукция дугаалдазынын хемчээлдеринин дугайында шүүштүрүлгө актыларын Тыва Республиканың Саң-хөө ямызынче квартал санында кириер.

ХООЙЛУ — ОЙНААРАК ЭВЕС-ТИР

Тыва Республиканың Конституциязынын 108 чүүлүн удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак республиканың Улуг Хуралынын Даргазы В.М. Оюнун адынга Кадык камгалап, социал камгалап, куш-культура болгаш спорт комитетинин кирип турары «Тыва Республиканың күрүне албан-дугаалында ажылдап турар кижилерниң база Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларынын акша-шалыңынын дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунга ескерилгелер болгаш немелделер кириеринин дугайында» хоойлу төлөвилелинге эдилгелерге хамаарыштыр бодунун санал-оналын кириген.

Элээн хөй чылдагааннарнын ужун Чазак Даргазы депутаттарнын саналдааны эдилгелери-биле чөпшээрешпейн турарын илереткен.

Тыва Республиканың 12 күрүне албан-дугаалына албан-дугаал шалыңынын хемчээлдерин 50-ден (Хоойлужудулга палатазынын комитеттер болгаш комиссиялар даргаларынын оралакчыларына), 315 (Хоойлужудулга палатазынын комитеттер болгаш комиссиялар даргаларына) рубль чедир өстүрүшкүнү, 2003 чылда республика бюджетинин чедишпес кези 115 млн. рубль турдала, 1,275 млн. рубль түңүг бюджет хөреңгилерин немей дилээрин негээр. Оон аңгыда, 1999 чылдын июль 5-те хүлээп алган «Россия Федерациязынын Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнүн эрге-байдалынын база Федералдыг Хуралдын Күрүне Думазынын депутадынын эрге-байдалынын дугайында» Федералдыг Хоойлунун 27 чүүлүнге дүштүр Күрдуманын бүгү депутаттары, Күрүне Думазынын Даргазын санавакка, оларнын ээлеп турар албан-дугаалдарындан хамаарылга чокка, ай санында федералдыг сайыттын шалыңына деңгештирген шалың акшазын ап турарлар.

Бир-тээ, Чазактын саналдап

киригени хоойлу төлөвилелинде Хоойлужудулга палатазынын доктаамал үндезинге ажылдап турар депутаттарынын албан-дугаал шалыңын Тыва Республиканың сайыттарынын албан-дугаал шалыңына деңгештирген, а Улуг Хуралдын палаталарынын комитеттер болгаш комиссиялар даргаларынын база оларнын оралакчыларынын албан-дугаал шалыңынын оон бедиди тургускан чүве болганда, Чазак Даргазынын саналы-биле алырга, хоойлу төлөвилелинге албан-дугаал шалыңын өстүреринче уланган эдилгелерни кириген ажык-дүжүү чок болуп турар.

Хоойлужудулга палатазынын депутаттарынын идип үндүргөн эгелээшкени чүгле элдепси-нишкени болдуруп болур, чүге дизе херек кырында ук эгелээшкени депутаттарынын боттарынын-на хүлээп алганы 2003 чылда республика бюджетинин дугайында хоойлуну эде көөрүнче уланган болуп турары-дыр. Бо хоойлуну үр сайгаржып, чамдыкта изиг-изиг сегиржип ап, хөй-хөй чөпшээрештирилгелерни эртирип, янзы-бүрү санал-оналдарын болгаш эдилгелерни өөренип көрүп тургаш, хүлээп алган-на болгай. Кол саң-хөө документизин ажылдап кылырынга чүгле республика орган-

нарынын специалистерин эвес, а муниципалдыг тургузугларнын удуртукчуларын кириштирген турган. Ам кээп ол бүгү күш-ажылды хоойлу бодарадыкчылары шыыйп октапкан, чүл дээрге оларнын негелделерин хандырада бюджеттин дыка хөй чүүлдерин эде көөр апаар.

Бюджетти чугаалажып турар үеде хоойлу бодарадыкчыларынын талазындан оон чедишпес кезээнге хамаарыштыр хөй-хөй маргыжышкыннар болгаш чемелелдер үнүп турган. Ам кээп, ол бүгүнү утуп алган дег, депутаттар бюджеттин чедишпес кезээн дам көвүдедиринге боттарынын үлүүн кириер деп турар. Республиканын саң-хөө байдалы элээн экижээн таварылгада, чүгле ыңчан оларнын шалын акшазынын өстүрүлгези бодун бүзүредип болур дээрзинин дугайында хоойлу бодарадыкчылары, чүге-ле ийик, боданмайн турарлар. Ындыг таварылгада безин акша-шалын өстүрүлгезинин дугайында эгелээшкени Саң-хөө ямызынын санаашкыннарынга үндезилеп республиканың Чазаа үндүрер болгу дег.

Тываның кол хоойлуларынын бирээзинге депутаттарнын шак мындыг хамаарылгазын күрүне хамаарылгазы, республиканың болгаш боттарынын сонгукчуларнын чагай чоруунун дугайында сагыш чоаашкындан ужукталган хамаарылга деп кым диттип сөглээр. Кажан боттарынын-на хүлээп алганы хоойлуларына хоойлу бодарадыкчылары боттары мындыг хүндүткел чок турда, хоойлу бөдүүн хамаатылардан кандыг хамаарылганы манаарыл?

ТР-ниң Чазак Даргазынын Канцеляриязынын информ-мас-аналитиктиг эргелели.

А.И.БЫКОВ: "СИЛЕРДЕ ӨРТЭЭ ТААРЫМЧАЛЫГ-ДЫР"

Суг

Бо чылдың февраль айда, Кызыл хоорайга 5 хонук иштинде Новосибирск хоорайдан "Росводоканалдың" төлээзи А.И.Быков чорааш барган. Ам база катап Александр Иванович "Водоканал" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинде чедип келген. Ооң ажил-агыйжы сургакчылаашкынының кол сорулгазы — канализация системасында эргижирээн болгаш ирип калган хоорзаларны кады чаартып кылыры, хоорайжыларның хөй кезиниң амыдыралына эргежок чугула чаа тудугларны болгаш объектилерни ажыглага кириери болур. Ажы-биле чугаалаарга, "Водоканал" бүдүрүлгези чокта, чаңгыс хүн мурттап шыдавас бис. Хоорайжыларның суг, чырык, чылыг болгаш коммунал ачы-дузанының хандырылганының талазы-биле Россияның чамдык хоорайларында байдал дүвүренич-ле кыштаан болдур ийин.

— Ол талазы-биле кызылчыларга дүвүренич болбаан, улуг озал-ондук чок, кышты менди-чаагай ашкан бис, ындыг аа, Александр Иванович? деп айтырыг-биле чугаавысты эгеледивис.

— Силерниң шын. Хөөредиг чок, Кызылдың "Водоканал" албаны амдызында эки ажилдап турар. Хомуданчыг чүве — үрелишкиннерниң болу бээри, ооң черле чайлаар эвес. Новосибирск Сибирьде эң улуг хоорайларның бирээзи, үрелишкиннер болганчок болу бээр. Улуг хоорай болгаш бистиң аргашинээвис, техниктиг хандырылгавыс бедик. Силерниң хоорайларның канализация системасы 45 чыл ажыр ажилдаан-даа болза, бүгү чүве чаагай болуп турар. Дружба, Ленин, Щетинкин болгаш Кравченко, Красноармейская, Кочетов болгаш өске-даа кудумчуларда салдынган чер адаанда суг дамчыдар хоорзаларга хамаарыштыр чугаалап турарым ол-дур ийин.

Ол суг оруктары он чыл бурнугар үрелип эгелээн, ооң ажыгалына хүн бүрүнүң хыналдазы негеттинип турар. Ынчалза-даа суг талазы-биле багай хандырылганы дээш хоорайжылардан хомудал кирбейн турар. "Водоканал" ККБ-де бедик мергежилдиг кадрлар ажилдап турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ниити коллектив — инженерлер, техниктер, операторлар болгаш септекчилер бодунуң ажылын эки билер.

— Бо бүдүрүлгениң удурткучулары, специалистер болгаш ажилчыннар-биле чугаалажып тургаш,

ол талазы-биле бодум бүзүредим. Ынчалза-даа айтырыглар хүн бүрү тургустунуп кээр. Ынчангаш силер үргүлчү-ле бээр сургакчылап тур боор силер?

— Бистиң "Росводоканал" 20 хире чыл иштинде Кызыл-биле харылзаалыг ажилдап келген. Элээн хөй объектилерниң ажилдаар чурумунуң технологтуг системасын бистиң киржилгевис-биле ажыглага кириген. Аңаа, бир дугаарында, суг чылыдырар, канализация-насос станциялары болгаш арыглаашкын тудуглары хамааржыр. Силерниң хоорайларга доктаамал дузалажып турар бис: чаа дөзевилел-төлевилел ажилдары-биле, чаартынган технология дээш саналдары-высты, сүмевисти берип турар бис.

Амыдырал чаңгыс черге турбас чаарттынар, сайзыраар. Чуртталга-коммунал ажил-агый реформаының дугайында чугаа дыңзып кел чыдар, кижилерниң амыдырал-чуртталгазына таарымчалыг байдалды тургузары негеттинип келген. Чижек кылдыр Кызыл хоорайның оң талакы эрииниң чурттакчыларын кирип болур. Ында хөй чуртталга бажыңнары канализация чок чурттап турар.

— Бистиң хоорайывыстың турар чериниң хөзүну өске хоорайларның турар черинге демейлешпес, малгаш чок болгаш ажыгалга таарымчалыг дээр болгай, бо талазы-биле кандыг деп бодаар силер?

— Шын чугаалап тур силер, Кызыл хоорай элениниң хөзүндө турар. Ие-черивисти камхайыра чок ажыглавас уjurлуг бис. Хем ол чарыына негелдеге

дүүшкен, арыглаашкын тудуу кылдынган турар уjurлуг. Ооң дөзевилел-төлевилел документин бистиң тускай эртемниглеривис ажылдап кылган. Бистер ооң дериг-херекселдериниң монтажын болгаш кожар ажилдарын кылыр бис. Хем ол чарыына элээн хөй объектилерни тудары чугула, ооң-биле чергелештир Хову-Аксы суурнуң чурттакчыларының суг хандырылганына тодаргай ажилдарны кылып чорудар уjurлуг.

— Мен эрткен күзүн орта чордум, көргөн чүүлдерим сагыжымда артып калган.

— Мооң мурнунда чүү турганын, ам чүү артканын деңнеп бодаарга ындыг. Февральда Хову-Аксына чордум, байдал кончуг нарын дээрзин эскердим. Ында черниң тургузуу дагылыг, турар чери ийленчек болгаш боралгактыг суглар агып чыдар. Комбинаттың буурап дүшкени-биле насос станциязы кады үрелген. Хирлиг суглар хемче, хемден Улуг-Хемче кири агып чыдар. Бистиң санап турарывыс-биле алырга, бир дүн-хүнде 1500 кубометр хирлиг суг суурдан үнүп турар. Ооң чамдызы хөзүңче кирип турар, ол кончуг багай.

Мооң мурнунда байдал эки турган, ынчан комбинат ажилдап турган болгай. Ол үениң документилери менде ам-даа бар. Ам Хову-Аксын "Водоканалдың" эргезинче дамчыдып берген, орта чогуур деңнелге чурумну тургузары негеттинип келген. Акшаландырышкын талазы-биле чогуур үезинде эки деткимчени бээр болза, ынчан ону чедип ап болур.

— Кызылга, Хову-Аксына, Бай-Хаакка хамаарыштыр кылыр ажилдың ниити хемчээли кайы хирел, чугаалап көрүңерем, Александр Иванович?

— Дыка улуг. Эрткен 12 чылдарда чурттакчыларны арыг суг-биле хандыраарының айтырыын доктаамал шийтирлеп турган болза, мындыг хөй ажилдар чыгылып чытпас турган. Турнугушкун чылдары деп чугаалажырывыс чеден, сезен чылдарда шупту ажил план, график езугаар чоруп турган. Чурттуң эрге-чагыргазына сандараашкын болганы-биле шупту ажил туруп

алган. А херек кырында ажил-агый дугайында чугаалап-ла турган, чүү-даа кылдынмаан. Ооң түннелинде шийтирлээр айтырыглар баш ашкан.

— Ол айтырыгларны чүге үезинде шийтирлевейн турганыл? Ол дээш кым харысалга онаажырыл? Мындыг айтырыглар чайгаар-ла тургустунуп келир-дир.

— Кым-даа харысалга онаашпас. Ол талазы-биле бүзүредивис. Бир эвес ооң иштинче кирип сайгарып көөр болзувусса, ону мынчаар тайылбырлап болур. Ниити ядамык чорук бүгү Россияның деңнелинде тургустунуп келген. Шыны-биле чугаалаарга, ол бүдүрүлгелерни шуут акшаландырыбайн турган. Хөй чылдарның иштинде эрге-чагырга органнырының эде тургустунушкуну, Күрүне Думазының, тус чер эрге-чагырга органнырының, Хоойлужудулга хуралдарының төнмес-батпас сонгулдалары дээш политиктиг шуугаашкын динмиреп турган. Кижиге дугайында, бөдүүн ажилчын кижиге дугайында чугаа уттундурган турган. Оларның хүннүң амыдыралына тургустунуп келир өйү келген айтырыглары, эрге-чагырганы тудуп орап кижилерге дүвүренич эвес.

Эрткен чүс чылдың 12 чылдарын буураашкынның чылдары деп санаар мен. Таптаашкын чылдарындан чүү артып калгандыр көрүп көрүңер даан. Ол бүгү чуртка, Тывага, Кызылга, ылаңгыя "Водоканал" бүдүрүлгезинге хамаарылгалыг. Бүдүрүлгени чогуур деңнелинге чедир ажилдаар кылдыр тургузар дээр болза, 1,5 млн. доллар херек. Бистиң "ыяш акшаларывыс-биле" шилчидер болза, 45 млн. рубль херектир. Ону кайың алырыл? "Водоканал" ККБ-ниң ажилдап турар акша-хөрөңгизи боттарының үүрмек чарыгдалына дөңгүп-ле чедип турар. Бүдүрүлгеге суг дээш чурттакчылардан хөй акша негеп турар деп чугаа бар, ол шын эвес. Ажылым аайы-биле Сибирьниң болгаш ыраккы Чөөн чүктүң хөй хоорайларына чордум, коммунал ачы-дузаны дээш кайда кайы хире төлеп турарын билер мен. Силерде

өртег таарымчалыг-дыр. Иркутск, Улан-Удэ болгаш Тюменьге көөрдө, чик. Ол хиреде хоорайжыларның чамдызы "Водоканал" бүдүрүлгези-биле үезинде санапшайн турар. Өре ай санында өзүп турар. Сугну өрелиг-даа, өре чок-даа кижилер доктаамал ажыглап турар. Ажы-биле чугаалаарга, суг чок болза, кижиге чаңгыс-даа хүн чурттап шыдавас. Борта хамаарыштыр мээң чугаалаксаан чүвем мындыг: бүдүрүлгеге тодаргай угланышкынныг акша деткимчези көргүспес болза, хоржок. Бүгү делегейде бо албан черлери күрүне деткимчези-биле ажилдап турар.

— Мээң билеш турарым-биле алырга, сөөлгү ийи чылда ТР-ниң Чазаа бо бүдүрүлгениң дугайында утпайн турар. Боттарының бар-ла аргалары-биле деткип турар.

— Дузалажып турары шын. Суг чылыдырар чаа дериг-херекселдерни садып берген, чаартынган деп чугаалап болур. Ында амгы үениң саналганың чаа приборлары, насостун күштүг хөдөлдирикчилери болгаш өске-даа улуг өртектиг дериг-херекселдерни садып берген. Хоорайжыларның амыдыралына эң кол бүдүрүлгени ТР-ниң Чазаа, хоорай чагыргазы моон-даа сонгаар деткири күзенич. Ам кол айтырыг — хемниң ол чарыкы эриинде тургустунуп турар. Ону чаартып кылырының талазы-биле бүдүрүлгениң директору В.А.Фалалеев-биле саналывысты эрге-чагырга органнырына киридивис.

Он чыл иштинде "Водоканал" бүдүрүлгезинге акша бербейн келген болза, ам херек өскерилген. Насос станциязының ийиги ээлчээниң тудуу кончуг шалыкын чоруп турар. Кыштың 40 градус соогуна безин тура дүшпээн.

Хөй чылдар иштинде кызылчылар-биле ажил-агыйжы харылзаалыг ажилдап келдим, ол бистиң найыралывысты улам быжыглап турар. Бистиң ажил-агыйжы харылзаавыс үзүлбес, ам-даа уламчылаар дээрзинге бүзүрелим улуг.

Василий САЯН.

ЧОННУҢ ҮНҮН ДЫҢНАВАЙН...

Бистиң Кара-Хөл суму чагырга даргазы Долбан-кыс Данововна Хертек ажилдап эгелээшле, чурттакчы чоннуң социал байдалынче көскү кичээңгейни салып келген. Чонунга ажыктыг ажилдарны кылып келгенин маңа өөрүп демдеглес аргавыс чок. Даргавыстың эвээш үе иштинде кылып келген хөй ажилдарын маңа чыскаап түңнөп бижири болдунмас, ынчалза-даа кылган ажилдарына кысказы-биле доктаап көрейин. Ол дээрге, чагырыкчы кижиге бүрүзүнүң кылыр, күүседир уjurлуг ажил-херээ-дир деп чамдык кижилер өскээр бодап, чаңгыс талалай бербезин база сагындырыксаан ийик бис. Ындыг кижилер аравыста бары чажыт эвес-ле болгай.

Д.Д.Хертек ажилдап тургаш, суурнуң чаагайжыдылганын чогуур деңнелге көдүргөн, орта

кудумчу, өреге бүрүзү киржип турарын чедип алган. Сумунуң культура-массалыг ажылын деткип, көдээ Культура бажыңының ажылына улуг деткимчени көргүзүп, кожуун чергелиг уран чүүл көрүлдезинге ийи чыл улаштыр шаңнадып, мактадып келгенинге даргавыстың кириген үлүг-хузуу улуг. Байырлалдарны Культура бажыңына солун болгаш шынарлыг кылдыр эрттирип турду.

Мооң мурнунда турган даргаларның кылып шыдаваан ажилдарын Долбан-кыс Данововна шыдап үнгөн деп чугаалап болур бис. Ону мындыг чүүлдер бадыткап турар. Кара-Хөл кадыр-берт оруктарлыг болгаш ол ажилдап эгелээш-ле, аргыжылга айтырынычче улуг кичээңгейни салып келген. Оруктарның, көвүрүлгелерниң септелгезин чаартып кылган. Кыс дунмавыс, даргавыс кыска үе иштинде эки-ле ажил-

дарны кылдырты. Ол дээрге: Ак-Кара-Сугнуң, Шаараштың кадыр одуругларын кылдырганы, Делег-Хөл аксының көвүрүүн чаартып кылган, Берт-Боомнуң оруун кылдырткан болгаш ниити оруктарывыс, көвүрүлгелеривистин септелгези көскүзү-биле экижээ.

Бистиң чурттап турар бо берге үевисте суму чагыргазының ажылының кол адыры, сумунуң чурттакчыларының социал камгалалы болгай. Алыс боду эрес, эртембилиглиг, тус черниң үндезин чурттакчызы кижиге болгаш сумунуң чурттакчы чонун эки билер, ол талазы-биле хөй ажыктыг ажилдарны кылып чоруткан. Сумуга социал камгалал комиссиязын тургускаш, план-хемчеглерин кылып алгаш, ажилдап турду. Сумунуң активиле сырый харылзаалыг болгаш оларның ажылына детким-

чени чогуур деңнелинге чорудуп турар даргавыс-ла болгай.

Д.Д.Хертек бодунуң ажылының хыын тып, шуудаашкынче кирип бар чорда, чоннуң үнүн, оларның деткимче сүмезин тоомчага албайн, дыңнавайн чыткашла, даргавысты актив хуралына кожуунуң чагырга даргазы Дугар-оол Шожал-Даржаевич Хертек сагындырыг чокка

Суму чагыргазында

ажылындан халааны, чону, бистерге, база даргавыска, ооң сагыш-сеткилинге, арын-нүүрүңге эпчок байдалды таварыштырганы бистерге хомуданчыг болган. Аныяк херээжен кыс кижиге ол хире кызып ажилдап турду, ону ажылындан хостааны хоойлу езугаар чөптүг эвес чорук деп санап турар бис.

Ам бо хүнде дакпырлап ажилдап турар Кызылдан келген Екатерина Борашовна Сааяга ажилды албадаашкын-биле хүлээткенинге чон таарзынмайн турар. Чагырыкчывыс турган Д.Д.Хертек ажылына харысалгалыг, ак сеткилдиг, билдилег удурткучу болгай, чоннуң деткимчезин хоозун черге чаалап албаан. Сумунуң харылзаа айтырыы берге байдалга турда безин, "Сименс" телефон харылзаазын безин кылдырган.

Чонунга ажыктыг даргавыс дыка-ла эки ажилдарны эгелеп кагды. Социал байдалы кошкак уругларны, кырганнарны изиг чөм-биле чөмгерип турар салбырны безин ажиткан. Ол база даргавыстың кызымак ажылы деп санаар бис. Даргавысты ажылына арттырып, бүгү чоннуң үнүң дыңнаан болза деп хомудаар-дыр бис.

Каадыр-оол ХЕРТЕК,
Александр ХЕРТЕК,
күш-ажылдың хоочуннары.

Мергежилиниң тергийннери

ЧАЙ ЧОК КАДА
САКТЫП ОРАР

Өвүр кожунун Чаа-Суур — ырак-узак суурларның бирээзи. Кожун төвү Хандагайтыдан анаа чедир дөрт кызыгаар заставазын эртип чораш чедер. Суур адаанда көскү, чараш ак бажың бар. Ынаар чаа-сууржулар хүнүнү-не шуужуп бадып, урук-сууруктап үнүп-кирип келирлер. Ол дээрге Чаа-Суурнуң көдээ библиотеказы-дыр. Швергин, чараш кылдыр чугайлап, дозулаан бажыңче кирип келирге, чырыш дээр. Чечектерниң хөйүн чүү дээр! Улуг-биче, янзы-бүрү айыраң каас. А номнар! Кандызын чок дээр. Кайызын номчуксаар сен, номчу. Солун, сеткүүлдерниң кандызын чок дээр. Чагыдылгазы эмгежок. Өске төп библиотекалар безин ыңдыг эвес боор чүве болгай. Уругларга тааржыр өңүг, чараш, чаа номнар мырыңай эмгежок. Янзы-бүрү словарьлар, энциклопедиялар... Черле ыңчаш чуруп, каастап, дерип кааны кайгамчык библиотека болду. Тыва, Өвүр дугайында хана солуннар, литературлуг булуннар кичээнгейни дораан хаара туда бээр. Мындыг солун, чараш библиотеканың үнген-кирген чону хөй болбай канчаар.

Бо чырык өргээниң ээзи, 30 ажыг чылдарда библиотекарьлап келген байлак арга-дуржулгалыг библиотекарь — **Чечекмаа Деспиевна Хертек-тир.** (Чурукта). Чаа-Суурга ол 1970 чылда, Канскиниң библиотекатехникумун дооскаш келгеш, он тос харлыг хып дээн чалыы үезинде Тыва АССР-ниң Культура министрствозунуң хуваалдазы-биле келген. Ынчан күш-ажыл дептеринче кирип бижээн баштайгы бижикке каш чыл эрткенде, библиотека эргелекчизинче депшээн дээн бижик немешкен, ол-ла. А күш-ажылчы дептериниң шаңналдар бижири арыннары шуут долган. 30 ажыг чыл иштинде суурнуң культурулуг амыдыралының судалын тудуп, чогадыкчы үлүүн кириштирип келген кижиниң ыңдыг болбай канчаар.

Суурга ажилдакчы кижилерүзү ол үелерде хөй-ниити ажыл чок орап эвес. Чечекмаа Деспиевна хөй чылдарда Чаа-Суур көдээ Советиниң депутады хүлээлгезин ак сеткилди-биле күүседип келген. Комсомол ажылы, херэеженнер чөвүлелин ажылы дизе-ле, чай чок, бачым айлар, чылдар шуужуп-ла турган. Суурнуң ажыл, амыдыралы, культурулуг дыштаныл-газы, ажы-төлүнүн кижизидилгези дээш дерин төп чораш ажилдакчыны чону хүндүлээр. 1972 чылда Чечек Хертек республиканың XV комсомол конференциязының, 1986 чылда Тываның

херэеженнериниң X дугаар съездиниң киржикчизи болган.

Ажыл-иш-биле чергелештир амыдырал-чуртталга база чыдып кагбаан. Чогаалдарда бижип турары дег, ырак булунга ажылдап чеде берген аныяк библиотекарь кыс-биле ыңчангы "Эртинелиг" совхозтун эрес-кежээ механизатору, чалыы оол Виктор Майынды оларны ынакшыл бүргеп, хөй чылдарда кады

Тыва АССР-ниң Культура министрствозунуң, херэеженнер ажылынга идепкейлиг киржилгези дээш республиканың херэеженнер чөвүлелин, хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелин болгаш партия обкомунуң, социалистик чарышка бедик көргүзүглери дээш райкүүскомнуң болгаш өске-даа. **А 2002 чылда Чечекмаа Дес-**

чурттаар аас-кежикти берген. Виктор Бачылаевич Майынды бүгү назынында колхоз-совхозка трактористеп, чолаачылап, механизаторлап ажилдап келген. Чечекмаа Деспиевна биле Виктор Бачылаевич беш оолдун, ийи кыстың ада-иези болганнар. Оолдар, кыстары шупту мезү-бүдүштүг, ада-иезин дээш ажыл-иштен чалданмас кижилер болган. Аяна Викторовна — эге класстар башкызы, Анна Викторовна — полиграфия ажилдакчызы, огу Альберт Чечен Республикага шериг албанын эртирип чораш, Байбек Викторович Кызыл-Арыг школазында күш-культура башкызы, ТКУ-да бот-өөредилге-биле өөренип турар. Арсен биле Адар-оол Кызылда ажилдап, өөренип турарлар. А Хеймер огу Артык-оол 8-ки класста өөренип турар. Оолдары хөй болгаш ачазы хөймери кыс болур боор деп манап турда, база оол төрүтүнген, ыңчангаш оозун чаптап Артык-оол деп адап алган. Оозу адазының езулуг эдеринчизи, черле чыда калбас. Хайлыг аар аарыг В.Б.Майындыны чоокта ажы-төлүндөн, ынак эжинден чарып алгаш барган. Ынчалза-даа ооң чырыткылыг ову-хери оларының сагыш-сеткилинге мөңгөде артып каар дээрзи чугаажок. "Аът өлүр — баглааш артар, ада өлүр — огу артар" деп өгбелеривистиң сөглээни дег, адазының адын эдилеп арткан Майындылар эмгежок-ла болгай.

Ийи кыс, беш оолдун иези Чечекмаа Деспиевнаның ачы-хавыялары-ла хөй: "Иениң медалы" медалдың 1-ги, 2-ги чергези, "Күш-ажылдың хоочуну" медаль, "Иениң алдары" орденниң ийиги чергези. Хүндүлүг бижиктери мырыңай эмгежок: хөй чылдарда ажылы дээш

пиевна Хертек Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактын Хүндүлүг бижик-биле шаңнаткан.

Чечекмаа Деспиевна боду бажы бедик Бай-Тайганың кызы. Ол Көп-Сөөк сумузунга Бичи-Уруг Давановна биле Деспи Попанашович Хертектерниң малчын өг-бүлезинге төрүтүнген. Тергийн эки өөредилгелиг, оожум-топтук Чечекмааны өөрү магадап сактып чугаалажыр. Чүгле бештерге өөренип тургаш, Чечекмаа "Артек" пионер лагеринге барып дыштаныр, Кара далайны көөр аас-кежиктиг болган таварылга база бар. Ынчан-на номга ынак, номчуттунар болгаш Чечек "Пионерская правда" безин чагааларын чорудуп, эш-өөрү, школазының дугайында ол солунга чырыдып турган.

— Мынча чылдар иштинде Өвүр черни, Чаа-Суурну чуртсуна берген боор силер аа, Чечекмаа Деспиевна? Чаныксавастыр силер бе? — деп айтырдым.

— Ынчанмайн канчаар, шынап-ла, өөрзүрөк чонуг, өзүген малдыг, өңгүр-каас бойдустуг Өвүр, Чаа-Суур чуртум ышкаш чуртум апарган. Ынчалза-даа төрөөн Кызыл-Даамче канчап чаныксавас боор. Ажыл, амыдыралдың аайы-биле ырак чоруур-даа болзумза, төрөөн черимни, төрөл чонумну чай чок када-ла сактып орап мен — деп, ол харыылады.

Чуртунуң, чонунуң адын сыкпайн ажилдап, чурттап чоруур чангыс чер-чуртуу Чазак шаңналынга төлептиг болганынга чаа-сууржулар-биле дөмей ыраккы Бай-Тайгада кызылдагжылар база өөрүп орап дээрзинге бүзүрөңер, Чечекмаа Деспиевна.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ,
"Шынын" корр.

Бай-Тайга кожунун төп библиотеканы чонга ном-дептер, солун, сеткүүлдер, массалыг хемчеглер суртаалдар талазы-биле информацияның езулуг төвү болу бергенин улус-чон чугаалажып турары таварылга эвес. Төп библиотека биле уруглар библиотеканы чангыс оран-савада туруп турар болгаш улуг-даа, бичи-даа кижилерниң оюп эртпес одаа ол. Кожун библиотеказы бодунуң тургустунганындан бээр 80 чылын, а уругларны — 35 чыл болган юбилейлерин бо чылдың сентябрьда демдегледип эрттиреринге белеткенип ажилдап турар. Юбилей бүдүүзүндө кады ажилдап турар эш-өөрүмнүң кылып чорудуп турар ажил-херектерин килдистер аайы-биле номчукчуларга таныштырар сорулгалыг бо чүүлду бижип ор мен.

Номчулуга залының эргелекчизи Лидия Биин-ооловна Салчак дээди эртемниг, номчукчу бүрүзүнге таарымчалыг байдалды тургузуп, кызымак ажилдап турар ажилдакчыларның бирээзи. Ында солун, сеткүүлдерни чурум-чыскаал аайы-биле таарыштыр делгеп салган. Хүн бүрүде бот-тускайлаң планныг ажилдап турар. Пролетаржы чогаалчы

А.М.Горькийниң 135 харлаанынга тураскааткан бедик уткашынарлыг ном делгелгези ында делгеттинген. Делгелгеге хамаарышкан беседаны Лидия Биин-ооловна боду эртирип турар. Черле боду аажок идепкейжи кижилер. "Семиспейлер — чарашпайлар" деп оюн-баштак мөөрейге коллегаларывыс киржип, сагынгыр-тывынгыр чоруун көргүзүп, анаа тиилекчи болганы бисти өөрткен.

Чурт-шинчилел килдизиниң эргелекчизи Минчеймаа Манзырыкчиевна Ооржак — дээди эртемниг библиотекарь. Чоокта чаа номчулга залынга "Ада кижиниң амыдыралчы туружу чүдел?" деп номчулга конференциязы эрткен. Анаа кожунунуң өрт албанының, иштики херектер килдизиниң адалары, №13 профтехучилищениң сургуулары болгаш өске-даа албан организацияларның төлээлери чалаттырган. Ону килдис эргелекчизи М.М.Ооржак боду башкарыкчылап эртирген. Тываның ат-сурагылыг шүлүкчүзү, журналист С.В.Козлованың 70 харлаанынга тураскааткан кежээни база ол боду солун кылдыр организаастаан.

Абонемент килдизи азы келген номчукчуларга ном бээр килдистиң эргелекчизи Надежда Монгушовна Баавыл. Эң-не аар үүжелиг килдис бо-ла болгай. Библиография талазы-биле билии ханы, шыырак болгаш Н.М.Баавыл номчукчуларының хүндүткелин чаалап алган. Номчукта тааржыр номнарны шилиринден аңгыда, абонементиниң каракка көзүлбес ажилдары мырыңай эмгежок болгай. Ол бүгү ажилдарны дуржулгалыг коллегавыс төлепти-биле күүседип чоруур. Бо килдис "Уруглар болгаш ада-иелер" деп ном делгелгези кылганы солун. Кижизидилгеге хамаарышкан солун беседаларны ында

эрттирип турар.

Номнар бүрүткээр, хуваар килдистиң эргелекчизи — Ирина Көк-ооловна Серенот база дээди эртемниг библиотекарь. Ажылы дээнде кезээде дүвүрөп чоруур кижиле болгай. Келген чаа номнарны ол килдистерге болгаш көдээ библиотекаларга шаабиле чедиштир үлөп турар. Аныяк специалистер Чойганмаа Монгуш, Чечена Серен-Чимит, Светлана Акша-оол оларга дуржулгалыг библиотекарь арга-дуржулгалыг дамчыдып чоруур. Ирина Көк-ооловна коллективтиң хөй-ниити ажылынга база идепкейлиг киржип, бүгү билиин, күжүн харам чокка берип чоруур. Он ажыг чылдарда коллективтиң профэвилел даргазының хүлээлгезин ак сеткилди-биле күүседип келди. Аар-берге качыгдалдар, байырлалдар-даа болган таварылгаларда ол кезээде ачы-дуза көргүзүрүн кызып, бисти өөртүп чоруур.

Кожунуң уруглар библиотеканың эргелекчизи Наталья Пенеевна Салчак дуржулгалыг, дээди эртемниг библиотекарь болгаш хүн бүрүде уруглар ортузунга солун, ажыктыг хемчеглерни эртирип чанчыккан. Уругларны хар-назы аайы-биле

ЭШ-ӨӨРҮМ
ДУГАЙЫНДА

бөлүктөргө чарып алган ажилдап турар. Ооң уруглар-биле ажилдарын санаар болза, төңчү чок: Ш.Пьерронун, Т-Х.Андерсенниң тоолдарына ном делгелгелеринге допчулалдарны, В.Высоцкийниң шүлүктеринге конкурсту, С.Михалковтун 90 харлаанынга "Ынак чогаалчывыстың чогаалдары" ном неделязын аажок шынарлыг кылдыр кылганын демдеглекседим. Эң-не бичи номчукчуларывыс — уруглар садтарының чаштары бо-ла шимээн-дааштыг, каткы-хөлүгү кээп турарын үргүлчү көрүп келдивис. Байлак дуржулгалыг Наталья Пенеевна бичи аалчыларына кезээде ыткыр номчулгаларны эртирип, оларын доктаамал өртүп чоруур.

Библиотеканың чурукчузу Маскай Хертекович Ширнен бүгү-ле ажилдарывыстың чурук каасталгазын, дерилге-шимел-дезин харыылап турар. Эжикти ажадып кирип келирге-ле, "Номчунар, көрүңер, дыңнаңар" деп каан номчулга булуну кичээнгейни хаара туда бээр. Ук булун черле куруг турбас. Чурукчуvus тыва-даа, орус-даа улуг чогаалчыларывыстың портреттерин чуруп берип келген. Ол бүгү библиотекарьларның ажылынга дыка улуг деткимче дээрзи чугаажок.

Юбилейлеривиске чедир библиотеканың кылып чорудар ажилдары хөй: делегейниң дириг эртинези, төөгү эртемнериниң доктору, чогаалчы, журналист, дыл шинчилекчизи М.Б.Кенин-Лопсанны чонга ужураштырарын, чайгы үеде аржаанарга дыштанган чонга номнар чедирин, солун хемчеглерни анаа организаастаарын планнап турар бис. Бо сорулгаларывысты күүседип дээш, демниг ажилдап тур бис.

Чымыс АДЫГ-ООЛ.

Тээли суур.

Ховар шинчилелдер, улуг ажыдышкынар кылган, ынчангаш аталдары алган болгаш сурагжаан кижилериниң аттары-биле черлер (Академик Обручев сыны), Октаргай сылдыстары (Надя Рушева) адаары – ол кижилерге бедик хүндүткел, өлүм чок тураскаал. Ынчалза-даа чаңгыс кижиниң адын ийи үнүшке – Сонгу Америкада АСОНОГОНОН МЕИСН, Амурнуң адаккы агымында Р.МИДДЕНОРФИ – тывысканы ылап-ла онзагай таварылга-дыр. Арта-ла, тыва кижиге. Арта-ла, бөмбүрзектин ол-бо талаларында үнүштерге аан.

Баштайгы тыва эртемден-ботаник, биология эртемнериниң кандидады, башкы институтунун биология кафедрасының эргелекчизи болгаш доцентизи чораан Элдыш Түлүшович Коңгар, шынап-ла, ажылгырың-даа, чүткүлдүүнүң-даа, кижизиниң-даа талазы-биле ховар дээннериниң бирээзи турган. Ол – «Определитель растений Тувинской АССР» («Наука» ном үндүрер чер, Новосибирск, 1984ч.), «Определитель растений юга Красноярского края» (Ол-ла ном үндүрер чер, 1979 ч.), «Орус-тыва словарь» («Русский язык» ном үндүрер чер, 1980 ч.) деп номнарны үндүреринге идепкейлиги киришкен, оларның авторларының бирээзи.

Э.Т. Коңгар он ажыг эртем ажылдарын бижээн болгаш оларның шуптузун тускай сеткүүлдерге парлаткан. Ол эртем ажылдарының кол черин ийи аңгы диптиң (Америка биле Азия) ийи аңгы үнүжүнүң төөгүзү болгаш тургузуу ээлеп турар. **Тыва эртемденниң адын эдилээн 60 ийи үнүш ам делегейниң бүгү биологтарына, ботаниктеринге билдингир болу берген, кайда-даа өөренип турар хамык каталогтарда база кирген.** Бо эртем ажылын баштай «Наука» ном үндүрер черниң Ленинград салбыры парлап, делегейге чарлаан. Эртемденниң оон ыңай «Сибирьниң фитогеографиязының дугайында чаа чүүлдер» («Наука» ном үндүрер чер, Новосибирск, 1981 ч.) болгаш еске-даа ажылдары делегейниң эртемденнериниң кичээнгейин хаара туткан.

Э.Т. Коңгар 1978 чылда-ла ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Ботаника ниитилелиниң Чингине кежигүнү болган. Ол чамдык үнүштерниң кажан-даа, каа-даа көзүлбээн, кайда-даа демдеглеттинмээн, шуут шинчилеттинмээн хевирлерин база тыпкан болгаш оларны тодарадып, эртемче, литератураже кириген. Мындыг ховар ажыдышкын эртемден бүрүзүңге таварышпас.

Элдыш Коңгар институттун ботаника секциязын удуртпушаан, ооң эртем талазы-биле башкарыкчызы болуп турган. Ол бир авторнун (О.Д. Никифорованың) диссертациязына мындыг үнөлелди берген: «Работа вполне соответствует

Баштайгы тыва эртемден
Профессор:
«100 ХУУ СУБУДАЙ БОЛУҢАР!»

ЧУРУКТА: сатирик В.Б. Монгуш, шүлүкчү Ю.Ш. Күнзегеш, эртемден Э.Т. Коңгар, башкы К.Б. Салчак библиотекада.

требованиям, предъявляемым кандидатским диссертациям, а автор ее заслуживает искомой степени кандидата наук». Мында чаңгыс-даа артык сөс чок, үнөлел кыска болгаш тода.

1993 чылда үнген «География Республики Тува» деп өөредилге номун көөр болзунарза, ында Тываның үнүштериниң 12 кол шинчилекчилерин адап каан. Оларның аразында Э.Т. Коңгар – чааскаан тыва. Ооң үнүшке, черле бойдуksа ынаа, аңаа болгаш эртемге бердингени, еске өөрүндөн ылгалды моон илден. Бодум биолог-даа, агроном-даа эртемниң болганымдан, ону эки билир мен. Ынчангаш аңаа, студент турда-ла аан, **«Кызыл диплом алгыры чайлаш чок апарган Э.Т. Коңгарга, институтту доозарга-ла, улаштыр аспирантура кирерин сүмелээр»** деп шийтпирни Бурятияның Д.Банзаров аттыг күрүнениң башкы институтунун эртем чөвүлелиниң хуралының үндүргени черле чөп. Ол шийтпир ооң архивинде ам-даа чыдыр. Ол хуралдың протоколундан ушта бижилгени, авторнуң хөй ажылдарын, бодунун тырттырган чуруктарын, санаттынмас хөй чагааларын, еске-даа документилерин бо көрүп ор мен.

Элдыш Түлүшович Коңгар делгем билиглиг кадр, бедик мергежилдиг башкы, талантлыг эртемден, экиргек болгаш биче сеткилдиг, хөй-ниитиниң

кандыг-даа ажылындан чыда калбас кижиге чораан чүве. Үнүштерниң тыва аттарын тургузар, «Ботаника», «Зоология», «Природоведение» деп номнарның очулгазын экижидер, бойдус камгалаар, бөлгүмнер удуртур, янзы-бүрү хуралдарга олуржур, пропаганда-дистээр, радио, телевидение, парлалга дамчыштыр суртаал кылыр, ол аразында шефтерге киржип-даа, кежээлерде дружинниктеп-даа чоруур-ла.

Э.Т. Коңгар «Азас» заповедникти ажыдарына көскү үлүүн кириген. Заповедник директору мен дээш, 150 чедип турган кара кундуштуң 30 хирезин арттырган, Саян артындан вертолеттар эвилелдээш, төтчөглекчи херек үлгедип турган Окаемов-биле каш катап судташкан ужурумда ол. Иелээн хуралдарга олуржур туржук, ыңай-бээр кады сургакчылап-даа турдуvus. Кылган ажылдарын-даа номчуткулаар кижиге. Ооң Ондумну камгалалдыг чер кылыр дээн саналгаларын, схемаларын-даа көргөн мен. Коңгарның бойдус камгалалының Бүгү-эвилел ниитилелиниң Тураскаал медалы-биле шаңнатканы черле чөп.

Баштайгы тыва эртемден-ботаник (а даайы И.Т. Кызыл-оол – баштайгы тыва эртемден) 1937 чылдың сентябрь 1-де Улуг-Хемде Белдир-Кежигниң Улуг-Шыкка төрүттүнген. Ам Шагаан-Арыг унунда автобус доктаар чер

алды талазында сиген шөлү ол-дур ийин. Ынчалза-даа бичии Элдышка амьдырал кээргел чок болган: авазы Докур Төңгүр-ооловна, оглу үш харлап турда, чок апарган. Удаваанда ачазы политиктиг репрессияга таварышкан. Кыс дунмазы база бүрлүп калган. Ынчангаш өскүс арткан оолду чаңгыс даайы, баштайгы тыва эртемден Илья Төңгүр-оолович Кызыл-оол өстүрүп каан.

Шагаан-Арыг чеди чыл школазының соонда, 18 харлыг Элдыш башкы училищезинге өөрени берген. Ону дооскаш, районо эргелекчизи М.Чигридовтуң 1956 чылдың май 29-тагы № 44 дужаалын езугаар **18 харлыг комсомолчу Элдыш Эйлиг-Хем эге чада школазын директорлай берген.** Ооң соонда Шагаан-Арыгга, Аксы-Барлыкка башкылааш, Тес-Хемниң Чыргалаңды школазына барган турда, 1959 чылда аңаа таваржы бердим. Мээң чаңгыс-классчым, сөөлүндө катым болган Чажын-оол Андреевич Сүлдүмнүн авазының бажыңыңа чурттап турду. Ынчангаш үжелээш эдержип келдивис. Э.Т. Коңгарга-даа, ооң даайы И.Т. Кызыл-оолга-даа башкыладып чордум. Илья Төңгүр-ооловичиниң 70 харлаанында «Шын» солуннуң байыр чедирген бижин база мен аппарып тудустум, шүлүк-йерээл-даа салдым, ол ам «Йерээлдер» деп номда кирген.

Совет Тываның 30 чыл оюнун

бүдүүзүңде Элдышка Иркутскиге таварышкаш, кады ужуп келдим. Байкалда Орхон ортулукка ийи ай болганын, ам Амур баар деп турарын, ылаңгыя ол черниң бойдузун, дириг амытаннарын болгаш үнүжүн чугаалады. Ооң ол «аян-чоруунун» түннелин, диссертация ажылын хынаан удуртукчузу, биология эртемнеринин доктору, профессор Ю.С. Григорьевтиң тайылбыр бижинден ам көрдүм: «Автор Чөөн Сибирьге каш-даа катап эртем экспедициязы кылган, шинчилээн 2500 гербарийниң хөй кезин боду чыгган, кадырган болгаш системажыткан». Бодум база гербарийни чыып, кургадып, чамдык үнүштерни тодарадып турган болгаш, эртемденниң кылган ажылының улуун кайгап ор мен.

Профессор Ю.С. Григорьевтиң Э.Т. Коңгарга чоруткан чагааларының бирээзинде мындыг одуртулган база бар болду: **«Эртем ажылыңа сонургалыңар мени өөртүп тур. Амгы диссертацияңарны дарый парлатпайн, баштай Европадаң, Америкадан делегей деңгелдиг материалдардан чыгаш, оон бижээн монографияңар-биле доктор атты камгалаарың сүмелеп тур мен».** Профессорнун бо сүмезин ооң кылып четтикпээни хомуданчыг, бо таварылга тыва эртемге улуг чидириг.

Ю.С. Григорьевтиң Э.Т. Коңгарны ажылче чалаан бижии база бар. Бир чагаазында мынча дээн: **«...Шийтпирлиг болгаш өде-чара болурда, 100 хуу Субудай болунар!»** Бо ышкаш еске-даа сүме каткан, байыр чедирген, менди эрээн чагаалар хөй. Улан-Батор тывазы, биске билдингир Дармагийн Балчинямың кыстарының бирээзи Нямтулганың безин чагаазы бар. Черле ооң эш-өөрүнүң чезезин ол дээр, өөреникчилери база эмгежок.

—Чажындан-на бергелерни көрүп келген болгаш, уругларыңга база аажок кижиге – деп, Чечек Шүрженеевна чугаалап ор – Эльвира, Лена, Бутидма сугларны кижизидери-биле чергелештир мээң дунмаларымны база өстүржүп, эртем-билигге чедирип, өглөп-баштап кагды.

Элдыш бир эртен редакцияга кире дүштү. Үш хонук бюллетеньээр болганын дыңнаткаш, чай чок боорумга, дораан-на чорупту. Ол-ла, ооң соонда неделя хире-ле чурттады. 49 чыл, 4 ай ынчаар төнгөн. Тырттырган чуруктарының артынга «Мээң Тывам» дээш, тайылбырлап каан болур. Чижээлээрге, Оттук-Дашта машина доктаар черни тырттыргаш, Ф.Тютчевтиң бойдус дугайында шүлүүн бижип каан. Алаш бажындан тырттырган чуруунун артында А.Гумбольдтуң бойдус магадаан чугаазын бижээн. Амьдыралдың каазы – бойдуksа. Аңаа ынак кижиниң биолог, ботаник болганы чөп. Баштайгы тыва эртемден-ботаник Э.Т. Коңгар ол.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

БОДУМДА ЧОК-ДАА БОЛЗА...

Күш-ажылчы баштайгы базымымны «Сукпак» совхозка эгелээн болгаш ооң даргалары мени эртем-билигге өөредип каан, ынчангаш ол мээң амьдырал-чуртталгамга кончуг улуг идигни берген. Совхозтуң амгы үеде сандарап калганы харааданчыг. Бо хүннерде «Сукпак» совхозту катап бут кырынга тургузары-биле хүлээп

алыр дээш, Көдээ ажил-агыл яамызынга барып чөпшээрелди алдым. Шаандан тура бода малды семиртип, оон немелде деңзини ап тургаш орулгалыг ажылдап келген совхоз чүве, ам ооң катап тургустунарынга чонум дузалап, арга-сүмени бээр боор дээрзинге идегээш, мындыг дилегни солунче киридим.

Хүндүлүг чонум! Хүн ийис

болгай, амгы үеде совхозта чаңгыс-даа дуюг базар мал чок, борбак-даа үрезинивис чок. Ынчангаш бодумда чок-даа болза, чонум силерде бар болгай, бир чылдың планы дээш малдан эккеп дужаарыңарны, акшатегерик-биле дузалажырыңарны улуу-биле дилеп олур мен. Совхозувусту катап тургузуп алыр болзувусса, ол чүгле бистин

боттарывыска эвес, келир үеде салгалывыска ажыктыг болур дээрзин утпаалыңар.

Боттарывыс демнежип тургаш хөреңгивис эгезин эвээш-биче-даа болза тургузуп апсывысса, күрүне биске демей-ле дузаны кадар. Ынчангаш база катап дилээм, мээң бо саналымны өөренип көргөш, аранарда дугурушкаш, картофель, ногаа-

даа үрезини болза, малдан-даа эгелеп алгаш эгезин салчып көрээлиңер. Мээң бо саналымны деткип, демиңер кадып, деткижип көрүңер, эргим чонум!

Александр САМДАН.
Бай-Тайганың Кызыл-Дар суур.

ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН

Сергей АРЕНИН: «СИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИҢЕР БИСКЕ УЛУГ УЖУР-ДУЗАЛЫГ»

Чечена Монгуш, Кызыл хоорай чагыргазынын ИХЭ-зинин чанында ведомстводан дашкаар камгалал килдизинин юризи.

— Чүге эртем-билиг чок кижилер ведомстводан дашкаар камгалал килдизинде офицер албан-дужаалдарны ээлеп турарларыл? Бисте холунда дипломнуг специалисттер — юристер бар-ла болгай, чүге-ле юрис, оларны кол ажал-чорудулгага хаара тутпаан болур-дур. База бир айтырыг, аарып турар үезинде азы ээлчеглиг шөлээ үезинде ажал-дакчыларны бистин удуртулгавыс ажалдык нарын-берге-зи, дүшкүрлүү дээш хуулардан казып каалкан болур-дур...

— Эртем-билиг чок юристер болгаш удуртукчуларга хамаарыштыр: меге дипломнарлыг элээн каш кижини ажалдан үндүргөн дээрзин билер силер. Шалын акшазын албан төлөп бээр ужуруг, ажалдакчыларын хей-аьдын көдүрери-биле немелде төлевири төлөп бээринин дугайында шийтпирни удуртукчу кизи, бо таварылгада мен, хүлээп алыр.

— Ынчалзак дика хей кижилер таарзынмаан сеткилин илередип турар-дыр: шөлээже үнерге сагылгачурум хемчээнге алыскан-алыспаанын барымдаалавайы, немелде төлевири казып каалтар...

— Ийе, бир эвес ээлчеглиг шөлээ үезинде чүве болза, ындыг чүүл шын эвес-тир. Силернин начальнигинерге ол дугайында сагындырыгны бээр мен.

— Аарып турган үезинин дургузунда база.

— Бистин ИХЯ-да элээн хей ажалдакчылар аарырынга ынак дээрзин билер силер, чамдыктары ай-айы-биле суг аары бергилээр. Оон туржук бисте мындыг билиг тыптып келген — «маназынары». Чижээлээрге, кандыг-бир кизи генерал Аренинин моон чоруй баарын манап арткан джик, ычангаш «аарып» турары ол ышкажыл. Мындыг дээргилер кайы хей... Ынчалзак бир эвес ажалдакчы кизи ылап-ла аары болза, мен харын-даа материалдыг дузаламчыны бижип берип турар мен, ындыг болганда меңээ киринер, кандыг-даа айтырыг турбас ужуруг.

— База бир айтырыг. Бистинге 20 ажыг чылдарнын дургузунда Людмила Николаевна Спирина ажилдап келди. Кажан ол бюллетенге турда, ону кандыг-даа түннел үндүрбей, назыдап кырааны дээш үндүрүпкен. Шынында болза ол ажилдап алган чылдарынын аайы-биле пенсияже үнер ужуруг турган. 20 календарь чылын ведомстводан дашкаар килдиске ажилдап келген бо ажалдакчывыс амыдырап-чурттаар акша-хөреңги чок арткан. Кижини

ажыглап-ажыглап, сөөлүндө барып анаа-ла алгаш үндүрүпкен...

— Мээң хүлээп алышыкчынымга чедип келзин, чүңү кылып болурун сайгарыптар бис.

Виктор Ондар:
— Араалыг аңчы боо садып алып бодап турар мен, ындыг чепсекти эдилээринге чөпшээрелди чүгле Силерни берип турар деп дыңнаан мен...

— Араалыг боога чөпшээрелди, шынап-ла, мен берип турар мен. 5 чылдан эвээш эвес аңчы стажтыг болур ужуруг силер. Бир эвес стажыңар чок болза, оон үнеринин арга-хоргазы демей-ле тыпты бээр: тускай дүрүм-чурум бар, аңаа дүүштүр силер араалыг эвес, а холушак боону садып ап болур силер, оон-даа арга-хоргалар хей. Бо айтырыгны майор Затолочный харылап турар, анаа чеде беринер.

Галина Донгак:
— Час дүжери билек, чадагтерге оорлаар таварылгалар көвүдээн. Күш-биле хунаап алып таварылгалар база ховар эвес... Когааран кижилер милицияга хомудал киирерге-даа, огулуг түннел көзүлбес. Апрель 15-те сарайым иштинден ийи чадаг-тергени оорлаттым. Учасок шагдаазынга долгаарымга, байысаакчы-биле кады келгеш, хамык чүүлдү тодарадып алгаш чоруткан, оон соонда ис чок барган. Ужур эдерип, ыттан эрттирип деп чүве бо эвес чүве бе?

— Адресинер айтып беринер, мен сайгаржып көрейин. Силерни хоорай ИХЭ-зинин начальниги Владимир Темир-оолович Монгуш сураглай бээр эвеспе, эргелелде элээн каш хавырган чадаг-тергелер бар, оларнын бирээзи силерни болуп чадавас.

Наталья Монгуш, Кызыл хоорай:

— Сергей Петрович, Силернин хандыкшылыңарны сонуургап болур бе?

— (Каттыргаш) Ында-хаая бильярд шашкылаарынга ынак мен, харалаан, Кызылда өөделег бильярд столдары чок-тур.

— Силер тулган спортчу турган боор силер аа?

— Бокс талазы-биле спорт мастери мен, ынчалзак ол дээрге үе-дүптүн төөгүзү-дүр ийин.

— Тывавыс мындыг көрүштүг «кол шагдаалыг» болганын өөрүүр-дүр бис. Республикага ажилдап келгениңер үениң дургузунда кем-херек үүлгедийшикчи-биле демиселге чүңү кылып четтиктиңер, шийтпирлеп шыдапкан чидиг айтырылгыңар бар бе?

— Бар. Бирээде, корум-чурум камгалалын хандыраарынын системазын ажилдап кылдывыс. Кызыл хоорайны чижеглей алып чүве болза, ол мынчаар тургустунган: ИХЯ-нын дежурный

албанында чаа штатты кииргеш, ямынын оран-савазынын бир талазын хостаан, оң талазынга оперативтиг башкарылга залынче тускай кирер эжик турар. Ону эң чаа техника-биле дерири. Ынчангаш Сибирь федералдыг округта эң эки дежурный кезек бистии болур, бо төлеви-лелге акша-хөреңгини барык тып алтым.

Удавас хей-ниитинин айылы чок чорук албаны чаа оран-саваже көжер, аңаа миграция албаны, хей-ниитини хүлээп алып чер база турар.

Шагдаа пунктуларын септеп тур бис. Удавас Суклакка чаа пункту ажадар, аңаа бир участок төлээзин немээр. Шак ындыг ажалды бүгү чурттакчылыг черлерге чорудар.

Истелге бөлүүнүн ажылы шынаржып кел чыдар. Олдээрге бурунгаар базым-дыр: 1982 чылдан эгелеп Тываның истекчилеринин ажылын багай деп үнелеп келген. Ам чамдык көргүзүлгөр талазы-биле Алтай крайны, Хакасияны, а ол ышкаш Иркутск дээн чижектиг улуг областарны мурнай берген бис.

Чидиг айтырылгы бар болбайн аан. Оларнын эң колу — материал-техниктиг хандырылга эвес, а кадрлар айтырыгы. Чамдык милиция ажалдакчылары кыварчаар материалдарны боттарынга шийгээдип ап турарынын фактылары бар. Ындыг ыят чок ажалдакчыларны илередирби-биле тускай албаннарны хаара тудар ужурга таварыштым. Транспортту сорулгага эвес ажалдай бээр-дир...

Мал оору деп чидиг айтырыгга хамаарыштыр алып чүве болза, Тываның болгаш Моолдун чазактарынын деңгелинде сырый харылзаа тургустунуп олурар: ужуражылгаларны эрттирип, медээ-информация-биле солчуп турар бис. Өвүр кожунда мал оорлаар таварылгаларнын саны кызырылган. Маңа Моолдун эрге-хоойлу камгалаар органнар ажалдакчыларынга кончуг шыңгы айтышыкын — ок-чепсекти сагындырыг чокка ажыглап болурун бергенин айтыры чугула. Моол тала-биле чугаалажышыкчынар үезинде полицейжилер болгаш кызыгааржылар ок-чепсек-биле оваарымчалыг болурун дилээн бис. Канчаарга-даа кижинин кызыл тыны, ол кизи чеже-даа мал оору болза, читкен өшкүнүүнден азы хойнуундан бедик-ле болгай.

Чон ортузунда ажалды чорудуп турар бис. Чоокку үеде Чадаанага чоннуң чыгыжы планнаттыган. Чурттакчы чоннуң дузасындан бистин ажалдыктың хей-ле чүүлдери хамааржыр болгай. Безин чадаарда силерни кичээнгейинер, а ол ышкаш «дорт харылзаа» дамчыштыр долгап, боттарынын санал-оналын берип, айтырылгыны көдүргенернин сонургалы безин биске улуг ужур-дузалыг.

КИРЖИРГЕ ШАҢНАЛДЫГ

Бо чылын «Красноярскэнерго» акционер ниитилел бодунун тургустунганындан бээр 60 чыл болган оюн демдеглед эрттирер. Компаниянын байырлалын эрттирер оргкомитет Красноярск хоорайга болур улуг хемчеглерден аңгыда, үш чогаадыкчы конкурсту эрттирерин чарлап турар.

Конкурстар компаниянын Ыдык ырынга сөс чогаадынга, «Чырык энергетика» деп номинацияга бичии уруглар аразынга чогаадыпта болгаш чурук чуруурунга, журналистер аразынга «Чогаадыкчы энергия» деп номинацияга болур. Конкурсту эрттирип турарынын сорулгазы болза «Красноярскэнерго», оон иштинде «Тываэнерго» бүдүрүлгезинин ажылын, амгы үениң негелдезинге дүүштүр ажалдап турар аңгы-аңгы салгалдын чангыс үзел-бодалдыг команданын чонга чедирип турар ачы-дузанын үнелеп турарын чырыдары.

Ук конкурска Тыва Республиканың электронуг болгаш парлалганын массалыг информация чепсектеринин журналистеринден аңгыда, шүлүкчүлөр, чогаалчылар болгаш школачылар киржип болур. Конкурсту «Красноярскэнерго» акционер ниитилелдин хей-ниити-биле харылзаа тудар департаментизи эрттирер.

«Красноярскэнерго» компаниязынын байырлалы бо чайын июль 3-те болур. Ынчангаш аңаа киржир күзелдиг кижилер боттарынын чогаадыкчы күжүн шенеп, бижээн ажалдарын дарый чорудуп болур.

Харылзажыр телефону: 3-34-69.

АУКЦИОНГА КИРЖИҢЕР

Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалар яамызы

2003 чылдын май 30-де

ДАРААЗЫНДА ЧЕРЛЕРНИ САДАР АУКЦИОННУ

ЭРТТИРЕР:

▲ Автомобиль септелге заводунун кол корпусу, Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, 30. Өртээ дугуржулга езугаар.

▲ Автомобиль септелге заводунга хамааржыр котельная бажыны. Өртээ 101970 рубль.

▲ Чедир туттунмаан чуртталга бажың тудуу. Кызыл хоорай, хемнин оң талазы. Дөгээ-Баары кудумчузу. Өртээ 15 муң рубль.

▲ Гараж. Кызыл хоорай, Терешкова кудумчузу, 22. Өртээ дугуржулга езугаар.

▲ «Кызылдын дааранылга фабриказы» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинин девискээринде компрессор бажыңы. Өртээ 47200 рубль.

▲ Чедир туттунмаан тудуг объектизи — ыяш болбаазыградыр комбинат. Кызыл кожунунун Каа-Хем суурунун девискээринде. Өртээ дугуржулга езугаар.

▲ «Тываводмелиорация» АТБ ажык акционер ниитилелинин акциялары, ниити саны 800. Чангыс акциянын эге өртээ 50 рубль. Аукционга чогуур үезинде чагыын кирген болгаш долаа өртээниң 10 хуузун төлээн юридиктиг албан черлери болгаш хууда кижилер киржип болур.

Чагыларны 2003 чылдын май 29-ка чедир Кызыл хоорайнын Московская кудумчузунда, 2а бажында (ТР-нин Көдээ ажал-агыг болгаш аш-чем яамызынын бажыңы) хүлээп ап турар.

Телефону: 5-40-31.

ООН ЧЫРЫТКЫЛЫГ АДЫНГА

Май 17-де 10 шакта

Хайыракан сумузунга хоочун спортчу Биче-оол Кыргысович Монгул-оолдун чырыткылыг адынга тураскааткан дараазында маргылдаалар эртер:

- Хүреш (шыырак мөгелер).
- Хол бөмбүү (хоочуннар).

ТӨРЕЛДЕРИ.

АКЦИЯГА КИРЖИҢЕР

Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы июнь 1-де Уруглар камгалалынын хүнүн уткуштур хей ажы-төлдүг өг-бүлелерге болгаш өскүс уругларга дузаламчы кылдыр чондан идик-хеп чыгырынын акциязын май 15-тен 30-ге чедир эрттирип турар.

Чыылда май 20-ден 30-ге чедир. Чыылда төптери:

РЦТТУ, Рабочая 2;

Төп рынок;

50 дугаарлыг магазин;

РЭБЦУ, «Восток»;

«Детский мир» 10 шактан 16 шакка чедир.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы Таңды кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынын система администратору Айлана Хензиг-ооловна Чимитке оон авазы

Алдын-Кыс Көкеевна
ЧИМИТТИҢ

элекке мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажал-агыг, улуттук килдисти — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8328. Чагыг 55.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязынын Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужулугузынын чорудулгазынга контроль болгаш бүрткелениң Тыва девискээр эргелелинге бүрткелтигнен. Бүрткелтирген дугаары — Т-00007. ТР-нин парлалга болгаш информация күркөмитединин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганын саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылылар.